

**ИНСТИТУТИ ФАЛСАФА, СИЁСАТШИНОСӢ ВА ҲУҚУҚИ
БА НОМИ А. БАҲОВАДДИНОВИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ
ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 347 (575.3)

ТКБ: 67.99 (2) 3 (точик)

И - 78

АНУШЕРВОНИ ИСРОФИЛ

ОДАТҲО ДАР МУОМИЛОТИ МАДАӢ

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои
ҳуқуқшиносӣ аз рӯи ихтисоси 12.00.03 – Ҳуқуқи граждани,
ҳуқуқи соҳибқорӣ, ҳуқуқи оилавӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ
хусусӣ

ДУШАНБЕ – 2023

Диссертатсия дар шуъбаи ҳуқуқи хусусии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон иҷро гардидааст.

Рохбари илмӣ:

Раҳимзода Маҳмад Забир - узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Арбоби илм ва техникаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, сарҳодими илмии шуъбаи ҳуқуқи хусусии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи АМИТ.

Муқарризони расмӣ:

Аминова Фарида Махмадаминовна - доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, мудирӣ кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи (Славянии) Русияву Тоҷикистон

Собирзода Исфандиёр Салом - номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, ректори донишқадаи тақмили ихтисоси Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муассисаи тақриздиханда: Муассисаи давлатии «Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон»

Ҳимояи диссертатсия «09» январи соли 2024, соати 10:00 дар чаласаи Шӯрои диссертатсионии 6D.КOA-018 назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, к. Буни Ҳисорак, толори шӯрои диссертатсионии факултети ҳуқуқшиносӣ) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия тавассути сомонаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон www.tnu.tj ва дар китобхонаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат « ____ » _____ соли 2023 тавзеъ шуд.

Котиби илмии Шӯрои диссертатсионӣ,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Назаров А.К.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Пас аз ба даст овардани истиқлолият Ҷумҳурии Тоҷикистон ба марҳилаи нави бунёди низоми ҳуқуқии худ ворид шуд. Қонунгузории муосири мадания Тоҷикистон, ки ба анъанаҳо ва асосҳои ҳуқуқи маданӣ асос ёфта, ба танзимгари асосии муносибатҳои молу мулкӣ ва ғайримолумулкӣ ва дигар муносибатҳои дар шароити иқтисоди бозоргонӣ бавучудода, табдил ёфтааст. Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои 1999 (қисмҳои 1 ва 2) ва қисми сеюм дар соли 2005, инчунин, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ барои эътирофи одатҳои муомилоти маданӣ ва дигар одатҳо дар муомилот замина ба вучуд омад. Ҳамин тариқ, давлат имкон медиҳад, ки меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ ба таври ғайримарказонидашуда, берун аз раванди қонунгузорӣ ташаккул ёбанд.

Ҳуқуқи одатӣ дар таърихи танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ яке аз меъёрҳои аввалин буда, масъалаҳои пайдоиш, ташаккул ва инкишофи он бисёрҷабҳа мебошад.

Қабули Кодекси мадания Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд КМ ҶТ) дар рушди илми ҳуқуқшиносӣ саҳифаи навиро боз намуда, барои васеъ истифода бурдани одатҳо дар муомилоти маданӣ шароити мусоидро фароҳам овардааст. Дар КМ ҶТ меъёрҳои махсус, инчунин меъёрҳои алоҳида низ пешбинӣ гардидаанд, ки онҳо дар оянда барои танзими муносибатҳои маданӣ ва ҳалли баҳсҳо аз аҳамият дур нестанд. Дар дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ низ ба монанди Қонуни ҶТ аз 18 март соли 2015 «Дар бораи арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ» ва эътирофи баъзе аз санадҳои байналмилалӣ ҳуқуқӣ бинобар ворид шудани Тоҷикистон ба Созмони умумичаҳонии савдо (СУС) барои истифодаи одатҳо дар муомилоти маданӣ ҳидоят намуда, баъзе аз норасоӣҳои низоми ҳуқуқии Тоҷикистонро пурра гардонида бошанд ҳам, аммо на ҳама муносибатҳои бавучудода дар низоми ҳуқуқӣ танзими худро дидаанд.

Вобаста ба ин, бо Қонуни ҶТ аз 26.12.11с., №776 ба Кодекси мурофиавии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироту иловаҳо ворид карда шуданд, ки дар он яке аз вазифаҳои мурофиавии судии иқтисодӣ мусоидат намудан ба инкишофи муносибатҳои ҳамкорӣ ва одатҳои муомилоти корӣ муайян карда шудааст. Аз меъёри мазкур бармеояд, ки Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, суди иқтисодии ВМКБ, судҳои иқтисодии вилоятӣ ва суди иқтисодии шаҳри Душанбе уҳдадоранд, ки дар рафти мурофиавии судӣ ба тарафҳо оид ба мавҷуд будани одатҳои муомилоти маданӣ ва рушди одатҳои муомилоти корӣ мусоидат намоянд. Аммо аз қабули муқаррароти меъёри зикргардида, зиёда аз даҳ сол гузашта бошад ҳам, то ҳол аз ҷониби судҳои иқтисодӣ дар ин самт ягон

амале гузаронида нашудааст. Зиёда аз ин, аз ҷониби олимони ватанӣ оид ба истифодаи одатҳо дар танзими муносибатҳои муомилоти маданӣ дар солҳои охир китобҳо, монографияҳо, васоити таълимӣ ва таҳқиқотҳои илмӣ мукамал гузаронида нашудааст, ки ин мубрамияти интихоби мавзуи таҳқиқотиро дучанд менамояд.

Илова бар ин, хангоми ҳалли баҳсҳои судӣ муносибатҳои ба назар мерасанд, ки онҳо дар меъёрҳои қонун пешбинӣ нагардидаанд, аммо судҳо бинобар мавҷуд набудани таҷрибаи ягонаи судӣ, дар баъзе ҳолатҳо аз надоштани дараҷаи дахлдори таҳассусӣ, одатҳои ҳуқуқиро дар ҳалли баҳсҳо татбиқ карда наметавонанд. Инчунин, оид ба истифодаи одатҳо ва одатҳои ҳуқуқӣ судҳои болоӣ низ ба судҳо хангоми баррасии парвандаҳои судӣ дар марҳилаҳои кассатсионӣ ва назоратӣ дастурҳои тавсиявӣ намедиханд. Зиёда аз ин, дар Тоҷикистон маҷмӯи ягонаи одатҳо ё одатҳои ҳуқуқие, ки муносибатҳои маданияро ба танзим медароранд, дида намешавад, ки ин низ мушкилотеро ба миён меорад.

Бо мақсади рушди сиёсати давлатӣ дар самти баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва таълиму тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон яқинд санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул карда шудаанд¹. Ҳамаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии зикргардида, барои баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва шуурнокии ҳуқуқии шаҳрвандон ва ҳуқуқтатбиқкунандагон равона карда шудаанд.

Тоҷикистон яке аз давлатҳои мебошад, ки бо қабули қонунҳои миллии худ одатҳоро ба одатҳои ҳуқуқӣ табдил дода, онҳоро аз вайроншавӣ ва маҳшавӣ ҳифз намудааст. Ҳоло дар Тоҷикистон одатҳои зиёде мавҷуд мебошанд, ки онҳо ба як низом дароварда нашуда, иштирокчиёни субъектони муомилоти маданӣ, пеш аз ҳама соҳибқорон ва тоҷирон аз мавҷудият ва истифодаи он бебаҳра монданд. Аз ин лиҳоз, такмил додани қонунгузори ҚТ бо истифода аз қоидаҳои одатҳо ба ҳифзи арзишҳои миллии низ кумак мерасонад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зикр намудаанд, ки «...мо имрӯз барои тамоман аз байн бурдан ё барҳам додани

¹ Ниг.: фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 апрели соли 1997, № 691 "Дар бораи сиёсати ҳуқуқӣ ва таъмини тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон", қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 августи соли 1997, №383 "Дар бораи баъзе чораҳои беҳтар намудани тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон ва қори ҳуқуқӣ дар ҷумҳурӣ", қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти соли 2006, № 94 "Дар бораи тасдиқи Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон" ва фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018, №1005 "Дар бораи Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028" [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 21.01.2020).

расму оинҳои халқӣ ва маросими динӣ чамъ наомадаем, балки мақсади асосиамон ин аст, ки дар баробари муайян кардани меъёрҳои баргузорию онҳо ба раҳиҳои мардуми кишвар аз банди худнамоӣ ва таассубу хурофотпарастӣ оғози нек бахшем»² ва 8 июни соли 2007 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул ва мавриди амал қарор дода шуд. Таҷрибаи даҳсолаи соли амали Қонуни мазкур нишон дод, ки он барои ба низом даровардани анъана, маросиму ҷашнҳои миллию динӣ, инчунин дигар суннатҳои мардумӣ нақши барҷаста гузошт. Санади мазкур барои ҳифзи арзишҳои фарҳанги милли асос гузошта, суннатҳои диниву мардумиро ба танзим даровард, анъана ва маросиму ҷашнҳои миллиро мушаххасу дақиқ намуд, пеши роҳи хурофоту таассуб, худнамоиву зоҳирпарастӣ ва исрофкориву зиёдаравиро гирифт ва ба ҷорӣ гардидани низому тарғиботи ягонаи баргузорию ҷорабиниҳои милливу мардумӣ роҳ кушод»³. Аммо барои истифодаи дигар одатҳои ҳуқуқӣ дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ ҷораҳои мусоидаткунандаи дахлдор пешбинӣ нагардидаанд.

Асосҳои зикргардида аз он шаҳодат медиҳанд, ки истифодаи одатҳо ва ё иҷозати онҳо аз ҷониби давлат дар муомилоти маданӣ як зумра проблемаҳоеро ба миён овардааст. Агар ин аз як тараф аз ҷиҳати назариявӣ мавҷуд набудани таҳқиқотҳои илмӣ бошанд, аз тарафи дигар коста будани шуури ҳуқуқии ҳуқуқтатбиқкунандагон ва иштирокчиёни муомилоти маданӣ мебошад.

Аз ин рӯ, таҳлил ва омӯзиши одатҳо дар муомилоти маданӣ ва муайян намудани нақши онҳо дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ва рушди қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун заминаи гузаронидани таҳқиқоти мазкур ва мубрамияти онро ташкил медиҳад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Дар илми ҳуқуқшиносии ҳам ватанӣ ва ҳам хориҷӣ, одатҳо асосан дар ҷанбаҳои таърихӣ ва аз ҷиҳати муқоисаи одатҳо бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ омӯхта ва мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд. Масоили одатҳо дар муомилоти маданӣ ҳамеша мубрам буда, ҷанбаҳои алоҳидаи ӯ аз ҷониби намоёндагони гуногуни илм, дин ва институтҳои иҷтимоӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд. Дар ҷунин сарчашмаҳои динӣ ба монанди Авастро, Қуръони Карим, Мухтасар

² Ниг.: Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар ҷаласаи умумиҷумҳуриявӣ доир ба танзими расму оинҳои милли ва анъанаву маросимҳои динӣ аз 24.05.2007. /Ҷумҳурият, – №62 (21269) аз 26.05.2007 – С. 2.

³ Ниг.: Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар мулоқот ба муносибати 10 - солагии қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 11. 07. 2017 /Садои мардум. – №83 (3720) аз 13.07.2017 – С. 3

ва хадисҳо чанбаҳои иҷтимоии одатҳо ба таври пурра инъикос гардидаанд. Ҳамзамон, ҳуқуқшиносони маъруфи олмонӣ, намояндагони мактаби таърихии ҳуқуқшиносии Ҳюго Г., Савин К.Ф., Пухта Г.Ф. дар рушди назарияи одатҳо саҳми назаррас гузоштаанд. Олимони шуравӣ, русия, хоричӣ ва ватанӣ дар ташаккули муносибати илмӣ дар омӯзиши одатҳо саҳм гузоштаанд. Дар байни онҳо, аз ҷумла, асарҳои олимони ҳуқуқ Давид Р.⁴, Мейер Д.И.⁵, Чиркин В.В.⁶, Зикин И.С.⁷, Новитский И.Б.⁸, Леонтович В.И.⁹, Шершеневич Г.Ф.¹⁰, Мекка О., Оертман Р.¹¹ Штиков Н.¹², Селюков Ф.Т.¹³, Усмонов О.У.¹⁴, Тоҳиров Ф.Т.¹⁵, Ойгензихт В.А.¹⁶, Менглиев

⁴Ниг.: Давид Р. Основные правовые системы современности / Перевод с французского доктора юридических наук профессора В.А.Туманова. – Москва: Прогресс, 1988. – 279 с; Основные правовые системы современности пер. с фр. В. А. Туманова. – М.: Международные отношения, 1998. – 400 с.

⁵ Ниг.: Мейер Д. И. Русское гражданское право: в 2 ч. - (Классика российской цивилистики). /; науч. ред. В. С. Ем. - Изд. 3-е, испр. и доп. по 8-му изд., 1902. – М.: Статут, 2003. – 829 с.

⁶ Ниг.: Чиркин В.Е. Мусульманская концепция права // Мусульманское право. Структура и основные институты. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1984. – С. 4-20

⁷ Ниг.: Зыкин И. С. Обычай в советской правовой доктрине / И. С. Зыкин // Советское государство и право. – 1982. № 3. – С. 127-131.

⁸ Ниг.: Новитский И.Б. Римское право. Учебник для вузов. М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР. – М.1948. – 584 с.

⁹ Ниг.: Леонтович В.И. Адамы кавказских горцев. Одесса, 1882; Лаптева Л.Е. Исследования обычного права народов Российской Империи в XIX в.// Государство и право. – 1997. – №8. – С.101-109;

¹⁰ Ниг.: Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. – М.: Спарк, 1995. – 556 с.

¹¹ Ниг.: Оертман Р. Обычай и закон. – СПб., 1899. - 30 с.

¹² Ниг.: Мекка О., Штыкова Н. Разнообразие обычаев и обыкновений делового оборота современной России// Право и экономика. – М.: 2001, – №1. – С. 9-15; Мекка О. Применение судами обычаев делового оборота и торговых обыкновений / Мекка О., Штыкова Н. // Рос. юстиция. – М.: -2001. – №9. – С. 33 -34.

¹³ Ниг.: Селюков Ф.Т. Обычное право: Основные понятия, структуры, функции, методы изучения. – М., 1991. – 208 с.

¹⁴ Ниг.: Усмонов О.У. Гражданское право дореволюционного Таджикистана. // Труды юридического факультета. Вып.1. (Вопросы гражданского права и процесса).- Душанбе, 1972. – 132 с.; Усмонов О.У. Становление советского гражданского права в Таджикистане. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 159 с.; Усмонов О.У. История становления и развития советского гражданского законодательства Таджикской ССР в период строительства социализма: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Усмонов Очилбой Усмонович. – Ташкент, 1975. – 321 с.

¹⁵ Ниг.: Тахиров Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане. Душанбе, 1987. – 192с.; Тахиров Ф.Т. Развитие права в Таджикистане. – Душанбе, 1994. – 256 с.

Ш.М.¹⁷, Тағойназаров Ш.Т.¹⁸, Раҳимзода М.З.¹⁹, Махмудзода М.А.²⁰, Шарофзода Р.Ш.²¹, Якубов Ю.²², Зоир Қ.М.²³, Бобочонзода И.Х.²⁴, Холиқзода А.Ғ.²⁵, Ғаюрзода Ш.К.²⁶, Қурбанов Қ.Ш.²⁷, Золотухин А.В.²⁸, Имомова

¹⁶ Ниг.: Ойгензихт В.А. Избранные труды. – Душанбе: "Типография ТНУ", 2019. – 740 с.

¹⁷ Ниг.: Менглиев Ш. Арбитражное рассмотрение внешнеэкономических споров. – Душанбе: "Эҷод", 2009. – 412 с.

¹⁸ Ниг.: Тағайназаров Ш.Т. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных прав граждан в СССР Текст. / Ш.Т. Тағайназаров. – Душанбе: Дониш, 1990. – 216 с.

¹⁹ Ниг.: Раҳимзода М.З. Фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва танзими ҳуқуқӣ. Монография. – Душанбе, 2018. – 392 с.; Раҳимов, М.З. Избранные труды по гражданскому и предпринимательскому праву. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 638 с.; Раҳимзода М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография. – Душанбе: Дониш, 2019. – 557 с. Раҳимов М.З. Дар бораи сарчашмаҳои ҳуқуқи соҳибкорӣ. – Душанбе. – Законодательства – №1 (21) – С. 36-47.

²⁰ Ниг.: Махмудов М.А., Менглиев Ш.М. Римское частное право. (конспект лекций). – Душанбе: Сино, 2000. – 119с.; Махмудов М.А., Худоёров Б.Т. Тафсири Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе. ЭР-граф. 2015. – 415с.; Махмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов, И.Х., Бадалов, Ш.К. Тафсири Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе, 2010. – 1000 с. Махмудов М.А. Худоёров Б.Т. Брачный договор. – Душанбе, 2001. – 35 с.

²¹ Ниг.: Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултаи ҳуқуқшиносӣ. – Д., 2003. – 552 с.; Сотиволдиев Р.Ш. (Шарофзода Р.Ш.) – Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 2018. – С.137; Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ / Р.Ш. Сотиволдиев -Душанбе, 2014.-720 с.; Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Д., 2010. – 484 с.

²² Ниг.: Якубов Ю. Брачные обычаи таджиков в Согде. – Душанбе: «Сурушан», 2002. – 44 с.

²³ Ниг.: Зоиров Қ.М., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Ҳуқуқи сугуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон: Дастури таълимӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – 224 саҳ.

²⁴ Ниг.: Бабаджанов И.Х. (в соав.) Теория государства и права: Учебник/ Под ред. д.ю.н., проф., заслуж. деятеля науки РФ Р.А. Ромашова, д.ю.н., проф., заслуж. деятеля науки РФ В.П. Сальникова. Изд. 2-е, доп., перераб. В 3-х томах.. – СПб.: Фонд "Университет", 2009. Бабаджанов И.Х., Сальников М.В. Трансформация обычаев в праве на постсоветском пространстве // Мир политики и социологии. – 2015. – № 1. – С. 180-197.

²⁵ Ниг.: Холиқов А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон (аз давраи пайдоиш то интиҳои асри XIX). Қисми 1. Дар зери таҳрири узви вобастаи АУ ҚТ, д. х., проф. Тоҳиров Ф. Т. ва узви воб. АУ ҚТ, д. и. т., проф. Якубов Ю. – Д.: Матбуот, 2002. – 301 с.; Халиков А.Ғ. Правовая система зороастризма : диссертация ... доктора юридических наук: 12.00.01. – Душанбе, 2004. – 421 с.; Халиков А.Ғ. История государства и права Таджикистана. – Душанбе, 2002. – Ч.1. – С. 39.

Н.М.²⁹, Гаффорзода И.Ф.³⁰, Сангинов Д.Ш.³¹, Камолзода И.И.³², Сохибзода М.М.³³, Сулаймонов Ф.С.³⁴, Қодиров Н.А.³⁵, Мирзоев А.М.³⁶ ва ғайраҳо саҳми назарраси худро гузоштаанд.

Дар илми ҳуқуқи маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ин масъала ба мавзуи омӯзиши ҳамаҷониба ва махсус қарор дода нашудааст, ки он мубрамияти мавзуи таҳқиқшавандаро муайян мекунад. Дар робита ба ин, про-

²⁶ Ниг.: Гаюров Ш.К. Личное информационное право граждан: проблемы гражданско-правового регулирования в Республике Таджикистан: монография – Москва : Изд-во Спутник+, 2010. – 360 с.

²⁷ Ниг.: Курбанов Қ.Ш. Ҳуқуқи граждани қисми I (китоби дарсӣ) / Зери таҳрири Ҳуқуқшиноси шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Ш.Т. Тағойназаров. – Душанбе, 2014. – 511 с.; Курбанов Қ.Ш. Добросовестность в гражданском праве дисс. на соиск. уч. док. юр. наук. – Душанбе 2018 – 362 с.

²⁸ Ниг.: Золотухин А.В., Султанова, Т.И. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебник для студентов-магистров. Рос. - Тадж. (славян.) ун-т. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 596 с.

²⁹ Ниг.: Имомова Н.М. Семейно-правовые способы защиты прав ребенка в Республике Таджикистан: теоретико-практические аспекты: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.03 / Н.М. Имомова – Душанбе, 2020. – 116 с.

³⁰ Ниг.: Гаффорзода И.Ф. Ҳуқуқи кӯдак: вазъи имрӯзаи санадҳои меърии ҳуқуқӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2020. – 472 с.

³¹ Ниг.: Сангинов Д.Ш. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебное пособие / Таджикский нац. ун-т, Юридический фак., каф. предпринимательского и коммерческого права. - 2-е изд. с изм. и доп. – Душанбе : [б. и.], 2013. – 600 с.

³² Ниг.: Камолов И.И. Источники права Республики Таджикистан. – Душанбе, 2012. – 215 с.; Камолзода И.И. Нормативные правовые акты в системе источников права Республики Таджикистан: проблемы теории и практики. дис. ... докт. юрид. наук. – Душанбе, 2023. – 360 с.

³³ Ниг.: Сохибзода М.М. Ҳуқуқи экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми умумӣ: нашри аввал // Зери таҳрири Саидзода Иззатулло Ҳабибулло – директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: Меҳроч Граф, 2022. – 588 с. С. 81.; Сохибзода М.М. Ҳуқуқи экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми махсус: нашри аввал // Зери таҳрири Саидзода Иззатулло Ҳабибулло – директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: ЭР-граф, 2022. – 400 с. С. 214.

³⁴ Ниг.: Сулаймонов Ф.С. Ҳуқуқи граждани ва савдоии мамлакатҳои хориҷӣ (маҷмаи таълимию методӣ). – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 200 с.

³⁵ Ниг.: Қодиров А.М. Одат ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дис. ... н. и. х. – Душанбе, 2021. – 200 с.

³⁶ Ниг.: Мирзоев А.М. Проблемаҳои татбиқи одатҳои байналмилалӣ тичоратӣ дар муносибатҳои шартномавӣ бо унсӯри хориҷӣ. // Ҳаёти ҳуқуқӣ Факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2020. – №2 (30) – С. 228-235.

блемаи зикршуда нисбат ба мазмун ва шакли таҳқиқоти одатҳо дар муомилоти маданӣ мавқеъгузорию ҳамаҷонибаро талаб мекунад.

Дар баробари ин, одатҳо ҳамчун як зухуроти ҳуқуқӣ дар айни замон дар шароити муосир ҳамчун сарчашмаи таърихӣ, вале қамаҳамият баррасӣ карда мешавад. Ин ба нақши ночизе, ки дар низоми ҳуқуқии давлатҳои муосир ба дӯши он гузошта шудааст, мусоидат мекунад. Аммо, дар шароити рушди муносибатҳои шартномавӣ, хусусан дар соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ, конунгузорӣ на ҳама вақт метавонад ҳама унсурҳои муносибатҳои молумулкиро танзим намояд. Дар ин ҷо одатҳо ба таври табиӣ ташаккул ёфта, вале бо дарназардошти манфиатҳои гурӯҳҳои алоҳидаи шасон ба кумак меоянд. Албатта, бояд қайд кард, ки дар амалияи судӣ истинод ба одатҳо хеле кам татбиқ карда мешаванд, аммо амалияи бастанӣ шартномаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ дар асоси одатҳо, босуръат рушд меёбанд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи барномаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии шӯъбаи ҳуқуқи хусусии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028, омода карда шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқот аз муайян намудани мавқеи одатҳо дар низоми танзими муомилоти маданӣ, ошкор намудани робитаи онҳо ва муайян намудани шартҳои истифодаи он иборат мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Бо дарназардошти мақсади зикршудаи таҳқиқоти диссертатсионӣ вазифаҳои зерин гузошта шудаанд:

– таҳқиқ ва муайян намудани мафҳум ва моҳияти одатҳои ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон;

– баррасӣ намудани ташаккулёбии одатҳои муомилоти маданӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;

– омӯختани конунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба имконияти татбиқи одатҳо;

– таҳлили намудани таносуби одатҳои муомилоти маданӣ бо ҳуқуқ ва дигар меъёрҳои иҷтимоӣ;

– муайян намудани табиати ҳуқуқии одатҳои муомилоти маданӣ дар муносибатҳои тичоратии байналмилалӣ;

– баррасии қоидаҳои Инкотермс, Принципҳои шартномаҳои байналмилалӣ УНИДРУА, қоидаҳои ягонаи ПБС ва дигар сарчашмаҳои ғайрирасмӣ кодификатсияшуда нисбат ба одатҳои савдои байналмилалӣ;

– пешниҳод намудани таклифҳо оид ба такмили санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқот муайян кардани мавқеи одатҳо дар низоми танзими муносибатҳо дар муомилоти маданӣ мебошад.

Объекти таҳқиқот ба мавзуи рисола мувофиқ буда, таҳқиқи ҳуқуқи хусусии Ҷумҳурии Тоҷикистон, меъёрҳои шартномаҳои байналмилалӣ ва кишварҳои хориҷӣ, одатҳо ва анъанаҳо, амалияи судии ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи татбиқи одатҳо ва савдои байналмилалӣ, кодификатсияи доктринаҳои байналмилалӣ ғайридавлатиро дарбар мегирад.

Мавзуи таҳқиқот. Мавзуи таҳқиқот, аз таҳлил ва омӯзиши одатҳо ҳамчун манбаи муомилоти маданӣ ва мавқеи он дар низоми дигар меъёрҳои иҷтимоӣ, инчунин муайян кардани истифодаи он дар амалияи ҳуқуқтабиқкунӣ иборат мебошад.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур се марҳилаи инкишофи одатҳои муомилоти маданӣ дар бар мегирад: 1) робитаи одатҳои муомилоти маданӣ бо сарчашмаи ҳуқуқи исломӣ ва дигар низомҳои ҳуқуқӣ; 2) инкишофи одатҳои муомилоти маданӣ дар Тоҷикистони шуравӣ; 3) инкишофи одатҳои муомилоти маданӣ дар даврони истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ ташаккул ва рушди одатҳо дар муомилоти маданӣ дар қаламрави Тоҷикистон ва кишварҳои хориҷӣ мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор дода шудааст. Ҳамчунин таҳлили муқоисавии ҳуқуқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қонунгузории давлатҳои хориҷӣ ва санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ гузаронида шуда, роҳи усулҳои ҳалли масъалаи мафҳум ва моҳияти одатҳо дар муомилоти маданӣ муайян карда шудааст. Давраи таҳқиқоти диссертатсионӣ солҳои 2019-2023-ро дар бар мегирад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқотро асарҳои илмӣ пешазинқилобии олимони Русия, инчунин олимони шуравӣ, русия, хориҷӣ ва ватанӣ: Агарков М.М., Александров Н.Г., Алексеев С.С., Брагинский М.И., Витрянский В.В., Галунский С.А., Генкин Д.М., Грязин И.Н., Дождев Д.В., Зивс С.Л., Зикин И.С., Кулагин М.И., Лунс Л.А., Маковский А.Л., Митскевич А.В., Нерсесянц В.С., Новитский И.Б., Пушуканис, И.Б., Пушуканис, М.Ф. Л.С. ва дигарон; муаллифони хориҷӣ — Рой Мари, Э. Аннерс, Ч. Барон, С. Бейнбридж, П. Буга, Б.Виндшайд, Р. Дэвид, С.Амен, К. Жоффре-Спинози, Р. Йеринг, Х.Ч. Кветс, Л. Лакур, Ч. Морандё, Т. Марезол, Г.Ф. Пухта, Ф.К. Савинни, П. Сандев, К. Свейгер, К. Шмитгофф, Р. Штаммлер, П. Шустер, Л. Энеккерус, Д.И. Мейер, В.В. Чиркин, В.И. Леонтович, О. Мекка, Н. Штикова, Ф.Т. Селюков ва олимони ватанӣ - Усмонов О.У., Тоҳиров Ф.Т., Ойгензихт В.А., Тағойназаров Ш.Т., Раҳимзода М.З., Маҳмудзода М.А., Шарофзода Р.Ш., Якубов Ю., Бобочонзода И.Х., Холиқзода А.Ф., Фағорзода Ш.К., Қурбонов

Қ.Ш., Золотухин А.В., Сангинов Д.Ш., Сулаймонов Ф.С., Қодиров Н.А., Мирзоев А.М. ва ғайра ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Асосҳои методологии рисолаҳо усулҳои умумииилмӣ ва махсус, аз қабилу усулҳои диалектиқӣ, эмпириқӣ ва мантиқӣ, расмӣ-ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, таърихию ҳуқуқӣ ва ғайра ташкил медиҳанд.

Усули диалектиқӣ имкон дод, ки масъалаҳои пайдоиш ва инкишофи одатҳо дар муомилоти маданӣ дар давраи инкишофи давлати тоҷикон, инчунин хусусиятҳои одатҳо ва татбиқи он дар ҳаёти халқҳо мавриди омӯзиш қарор дода шаванд. Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ инчунин усулҳои таҳқиқотии эмпириқӣ ва мантиқӣ истифода шудааст, ки имкон дод, ки дар бораи истифодаи одатҳо дар маҳал ё гурӯҳи одамон маълумоти бозғимод ба даст оварда шавад.

Бо усули расмӣ-ҳуқуқӣ одатҳо ҳамчун меъёри иҷтимоӣ баррасӣ карда мешавад, ки ба танзими муносибатҳои муайяни муомилоти маданӣ рава на шудааст.

Бо усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ аҳамияти одатҳо дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии хориҷӣ, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуд. Усули таърихию ҳуқуқӣ имкон дод, ки пайдоиш ва ташаккули одатҳо дар муомилоти маданӣ дар марҳалаҳои гуногуни инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистони таърихӣ омӯхта шавад.

Заминаҳои эмпириқӣ. Заминаҳои эмпириқии таҳқиқоти диссертатсиониро муқаррароти ёдгориҳои таърихии одатҳо дар ҳуқуқи маданӣ, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, меъёрҳои Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба одатҳои соҳибқорӣ ва дигар одатҳои ҳуқуқӣ дахлдоранд, муқаррароти Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси муқофавии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси муқофавии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Қонуни ҚТ «Дар бораи арбитражи байналмилалӣ тижоратӣ», Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ», қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, қоидаҳои ИНКОТЕРМС, Принсипҳои УНИДРУА шартномаҳои байналмилалӣ, қоидаҳои ягонаи ПБС ва сарчашмаҳои ғайрирасмӣ кодификатсияи таносуби одатҳои савдои байналмилалӣ, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ташкил медиҳанд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Навгонии таҳқиқоти дар он зоҳир мегардад, ки ин яке аз аввалин таҳқиқот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, ба масъала ва проблемаҳои одатҳои ҳуқуқии муомилоти маданӣ бахшида шудааст. Рисолаи мазкур таҳқиқи ҳаматарафаи одатҳои муомилоти маданӣ буда, асосан ба муомилоти молу мулкӣ нигаронида шудааст.

Дар диссертатсия хусусиятҳои асосии одаҳои мадания муайян карда шуда, роҳҳои ифодаи ҳуқуқи одагӣ тасниф карда шуда, оид ба муносибати одаҳои мадания бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ, инчунин бо муқаррароти қонун андешаҳои нав ифода ёфтааст. Оид ба такмили қонунгузори ҚТ пешниҳодҳо карда шудааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Муқаррароти илмии зерин ба ҳимоя пешниҳод карда мешаванд, ки навгонии таҳқиқоти диссертатсиониро таъмин мекунад:

1. Мафҳуми ҳуқуқи одагӣ ҳамчун меъёрҳои қонун дар истифодаи мунтазами он аз тарафи шумораи номуайяни иштирокчиёни муомилоти мадания ифода карда мешавад.

Чамбасти аломатҳои одаҳои ҳуқуқи мадания ба мо имкон медиҳад ба ҳуҷҷаҳои одагӣ, ки ин меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки ба меъёрҳои ахлоқӣ мувофиқат мекунад, ки дар гурӯҳи иҷтимоӣ ё ҷомеа ва дар соҳаи ҳаёти инсонӣ ба вучуд омада, дар натиҷаи такрори рафтори дахлдори иштирокчиёни муомилоти мадания мавҷудбуда, ки барои онҳо ҳатмӣ ва бо маҷбуркунии иҷтимоӣ таъмингардида мебошад.

2. Муайян карда шудааст, ки одаҳо дар фарқият ба дигар меъёру ҳуқуқҳои иҷтимоӣ шакли ҳаттиро талаб намекунад, яъне, ифодаи зоҳирии он - ин қоидаҳои муқаррарии рафтори доираи шахсонӣ номуайян мебошад, ки муносибатҳои ноғузастанӣ доранд, ки амали иштирокчиёни муомилоти маданияро танзим мекунад.

3. Ба ақидаи муаллиф одаҳои муомилоти маданияро аз лиҳози назариявӣ амалӣ ба таври зайл тасниф кардан мумкин аст;

- аз рӯи сабаби ҳуҷҷагӣ;
- аз рӯи ҳудуди татбиқнамоӣ ва амалкунӣ;
- аз рӯи шакли ифода дар меъёрҳои ҳуқуқӣ.

Бо ин асосҳо муаллиф қайд мекунад, ки дар қонунгузори Қумҳурии Тоҷикистон мафҳуми одаҳои муомилоти мадания вучуд надорад. Мутобиқи мазмуни мод. 5 ҚМ ҚТ муайян намудани мафҳуми одаҳои муомилоти мадания ғайриимкон мебошад. Аз рӯи аломати бақайдгирии онҳо дар ҳуҷҷатҳо муаллиф одаҳои муомилоти маданияро аз одаҳои дар ҳуҷҷат сабабшуда ва сабабнашуда фарқ мекунад. Ба андешаи муаллиф, тасниф намудани одаҳои муомилоти маданияро аз рӯи ба қайд гирифтани онҳо дар ҳуҷҷатҳо зарур аст.

Ба андешаи муҳаққиқ, инчунин таснифи одаҳои муомилоти мадания аз рӯи доираи татбиқи онҳо (ҳудуд) ва шакли ифодаи онҳо дар меъёрҳои ҳуқуқӣ муҳим мебошад.

Муаллиф қайд мекунад, ки таснифоти одаҳо имкон медиҳад, ки одаҳо аз рӯи аломатҳои муайян тақсим карда шаванд. Таснифоти одаҳо

имкон медиҳад, ки ҳангоми ҳалли баҳсҳои вобаста ба истифодаи одатҳои ҳуқуқии маданӣ ин меъёрҳоро оқилона истифода намуд.

4. Зикр карда мешавад, ки одатҳо муаллифи мушаххас надоранд ва маҳсули фаъолияти коллективӣ мебошанд. Офарандагони ҳуқуқи одатӣ, яъне, одамоне, ки дар ҳудуди муайян зиндагӣ мекунанд ва рафтори онҳо одатҳоеро ташкил медиҳад, ки он бояд ҳамчун субъектҳои муомилоти мадания, ки ба онҳо тааллуқ доранд, баромад кунад.

5. Исбот шудааст, ки истифодаи одатҳои дар меъёрҳои қонунгузори маданияи ҚТ пешбинигардида наметавонад ҳамчун шакли татбиқи меъёри ҳуқуқи одатӣ эътироф карда шавад, зеро қонунгузор ба одате ишора мекунад, ки ниҳоят бояд риоя шавад, шакли одатии худро гум карда, ба меъёри қонун табдил меёбад. Дар мавридҳои, ки қонун имконияти абстрактӣ истифодаи одатро дар муносибатҳои молумулқӣ бе нишон додани меъёрҳои мушаххаси одатҳои ҳуқуқи пешбинӣ кардааст (моддаи 5-и Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон), пешақӣ маълум нест, ки кадом меъёр дар байни дигар қоидаҳо иҷозат дода мешавад, ки дар амал пешбинӣ шудаанд. Далели он, ки одат бо эътирофи суд ба меъёри ҳуқуқ табдил меёбад, ҳуқуктатбиқкунанда ҳуқуқ эҷод мекунад ва дар амал қоидаҳои рафтори дорои хусусияти ҳуқуқидоштаро татбиқ намекунад. Дар ин ҳолат амсоли судӣ унсурҳои одатро пурра ба худ мегирад.

6. Диссертант ба ҳулоса омадааст, ки доираи татбиқи одатҳо бояд дар муомилоти маданӣ васеъ намуд. Инчунин, дар доираи танзими қобили қабул як доираи одатҳои ҳуқуқи маданияро инкишоф додан ба мақсад мувофиқ аст, ки дар он иштирокчиёни муомилоти маданӣ метавонанд қоидаҳои рафторро эҷод намуда, бо иродаи худ қоидаҳои рафторро интихоб намоянд. Қонунгузор дар дигар ҳолатҳо иродаи субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии маданияро маҳдуд намуда, шартҳоеро пешбинӣ менамояд, ки дар он истифодаи одатҳо иҷозат дода намешавад.

7. Ҳулоса мешавад, ки муқаррароти меъёрҳои қисми 2 моддаи 489-и КМ ҚТ дар ҳолатҳои, ки дар шартнома истинод ба шартҳои намунавӣ пешбинӣ нашуда бошад, чунин шартҳои намунавӣ нисбат ба муносибатҳои тарафҳо ба сифати одатҳои муомилоти қорӣ татбиқ карда мешаванд, агар онҳо ба талаботҳои муқаррарнамудаи мод. 5 ва қ. 6 моддаи 483 Кодекси мазкур мувофиқат кунанд, аз нав дида баромада шавад.

Моҳияти усули иҷозатдиҳӣ дар муомилоти маданӣ ва ихтилофоти байни интизориҳои субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ ва зарурати дарки онҳо бартарии меъёри диспозитивиро нисбат ба одатҳо намедиҳад. Дар низоми танзими аҳдҳо дар муомилоти маданӣ нисбат ба меъёри диспозитивӣ муайян намудани ҷойи одатҳо қобили қабул доништа мешавад.

8. Ба ақидаи муаллиф, далели мавҷудияти ҳукуки одагӣ умумиэтирофшуда метавонад истисно бошад. Дар он хусус ба ҳулоса омадан мумкин аст, ки дар ин гуна мавридҳо бори гаронии исботи мавҷудият ва мазмуни одагҳо ба дӯши шахсе воғузур мешавад, ки ба манфиати ӯ дахл дорад. Истинод накардан ба аломатҳои меъёрҳои одагӣ ҳангоми дар вақт, макон ва доираи муайяни одамон татбиқ гардидани он барои фарқ кардани он аз дигар меъёрҳои иҷтимоӣ душворҳои муайянеро ба вуҷуд меорад, ки оё қоидаҳои муқаррарии рафтор дар ягон соҳаи муайян татбиқ мешаванд ва муносибатҳои молумулқӣ ва амалияи он давом дорад ё не?

9. Диссертант ба ҳулоса омадааст, ки кодификатсияи ғайрирасмӣ амалияи савдои байналмилалӣ мавҷуд аст ва он метавонад дар тафсири амалияи савдои байналмилалӣ барои ҳуқуқтатбиқкунии яхела шомил карда шавад ё метавонад усули инъикоси таҷрибаи тичорати байналмилалиро тавассути ҷамъбастанӣ ва ҳуҷҷатгузорӣ, инчунин барои эътирофи он аз ҷониби ҷомеаи байналмилалӣ савдо истифода шавад.

10. Муаллиф қайд мекунад, ки одагҳои савдои байналмилалӣ дар раванди ҳуқуқтатбиқкунӣ вазифаи танзими меъёри муносибатҳои тичоратӣ наздисарҳадӣ ва пур кардани ҳолигҳои шартномаҳои байналмилалӣ, инчунин муайян намудани ҳуқуқҳои дар соҳаҳои алоҳидаи савдо татбиқшавандаро иҷро мекунанд.

Аз рӯи натиҷаҳои таҳқиқот ба қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироту иловаҳои пешниҳод карда шуданд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Дар рисолаи мазкур бори аввал масъалаҳои одагҳо дар муомилоти маданӣ ба таври муфассал таҳлил ва таҳқиқ карда шудаанд. Ҳулоса ва тавсияҳои, ки дар натиҷаи таҳқиқоти илмӣ ба даст оварда шудаанд, дар таҳқиқоти минбаъдаи масъалаҳои истифодаи одагҳо дар муомилоти маданӣ истифода бурда мешаванд. Ҳулоса ва тавсияҳои, ки дар рисола баён шудаанд, ба ташаққул ва рушди институти одагҳо дар ҚТ равона шудаанд.

Тавсияҳои пешниҳодҳои дар таҳқиқот аз ҷониби диссертант манзургардида оид ба баланд бардоштани нақши ҳуқуқии одагӣ, танзим ва ҳалли муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ метавонанд дар қонунгузорӣ ва амалия истифода шаванд. Инчунин мавод, ҳулоса ва тавсияҳои дар диссертатсия овардашуда метавонанд дар таълими назарияи давлат ва ҳуқуқ, ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқи муҳофизатии маданӣ ва иқтисодӣ, инчунин дар муассисаҳои усулҳои алтернативии ҳалли баҳсҳо, аз қабилӣ судҳои ҳақамӣ ва муҳокимаи арбитражӣ, ҳангоми навиштани рисолаҳо, монографияҳо ва дастурҳои илмӣ, дипломӣ, магистрӣ, корҳои курсӣ оид ба мавзӯи зикршуда истифода шаванд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот ба таҳлили объективона ва ҳамаҷонибаи таҳқиқоти назариявӣ амалӣ, ки бо паҳлӯҳои гуногуни одатҳо дар муомилоти маданӣ, таҳлили натиҷаҳо ва ҳулосаҳои дар илм қабулгардида, муайян намудани он, таҳияи афқору тавсияҳои назариявӣ амалии рисола навис, навоари илмӣ ва тавсияҳо, таҳлили қонунгузори милли ва қонунгузори давлатҳои хориҷӣ дар соҳаи одатҳо дар муомилоти маданӣ алоқаманд аст, асос меёбад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва музмуни таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 12.00.03 – Ҳуқуқи граждани; ҳуқуқи соҳибдорӣ; ҳуқуқи оилавӣ, ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ, ки Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ кардааст, мутобиқ мебошад.

Саҳми шахсии довталаби дарачаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи рисола бо сатҳи нағони илмии диссертатсионӣ, нуктаҳои илмии барои ҳимоя пешниҳодшуда, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар семинарҳои назариявӣ ва конференсияҳои илмӣ, инчунин дар таҳияи лоиҳаи тағйири иловаҳо ба санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ тасдиқ карда мешавад. Дар баробари ин, услуби навиштан, ҳалли масъалаҳо ва услуби рисола саҳми шахсии муаллифи рисола ро инъикос мекунад.

Дар рафти таҳқиқот дар рисола чунин ақида ташаккул ёфт, ки одатҳои ҳуқуқӣ дар муомилоти ҳуқуқи маданӣ маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки дар соҳаи муайяни фаъолияти инсон, гурӯҳи иҷтимоӣ ё ҷойе, ки дар натиҷаи такрори якҷандаратаи шаклҳои муайяни рафтор хусусияти ҳатмӣ пайдо намуда, бояд бо маҷбуркунии оммавӣ ва барои танзими муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқии маданӣ тибқи иҷозат ва тартиби муқаррарнамудаи давлат истифода мешаванд.

Дарки муқамал дар бораи хусусиятҳои татбиқи одатҳои ҳуқуқӣ дар танзими муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ саҳмгузори ба рушди ҳуқуқҳои маданӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Дар рисола як қатор муқаррароти назариявӣ, ҳулосаҳо ва тавсияҳо оид ба такмили қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия шудааст.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Қори диссертатсионӣ дар шӯбаи ҳуқуқи хусусии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон омода ва мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Ҷанбаҳои гуногуни таҳқиқоти диссертатсионӣ дар баромадҳои муаллиф дар конференсияҳои илмӣ амалӣ инъикос ёфтааст:

– Конфронси илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Нақши ваҳдати милли дар рушди давлатдорӣ ва рушди қонунгузори дар ҷумҳури». - маъруза дар

мавзуи: «Одатҳои муомилоти маданӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». ш. Душанбе, 2018;

– Конфронси VII байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзуи «Низоми миллии ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва кишварҳои ИДМ: таҳлили тамоюл ва дурнамои рушд», бахшида ба 25-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - маъруза дар мавзуи «Нақши одатҳо дар танзими муносибатҳои молумулқӣ». ш. Душанбе, 2020;

– Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ бахшида ба 25-умин солгарди Ваҳдати миллии дар мавзуи «Самаранокии фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ ҳамчун омил таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ». – маъруза дар мавзуи “Масъалаҳои назариявӣ татбиқи одатҳо хангоми танзими муносибатҳои граждани”, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, ш. Душанбе, 2022;

– Конференсияи III -юми байналмилалӣ илмӣ амалӣ дар мавзуи “Ҳуқуқ ва иқтисод: масъалаҳои мубрами ҳуқуқи иқтисодӣ ва амнияти иттилоотӣ”. – маъруза дар мавзуи: «Проблемаҳои маданӣ-ҳуқуқи тано-суби одатҳо бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ дар танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ». ш. Душанбе, 2023.

– Конференсияи II-юми илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзуи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба рӯзи илми тоҷик дар Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон». – маъруза дар мавзуи: «Нақши одатҳои муомилоти маданӣ дар танзими муносибатҳои байналмилалӣ савдой». ш. Душанбе, 2023.

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Натиҷаҳо доир ба мавзуи рисола, мафҳум ва моҳияти он дар 5 васоити таълимӣ, 15 мақолаҳои илмӣ инъикос гардидааст, ки 7-тои онҳо дар маҷаллаҳои аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсиядодашуда ва 8-тоаш дар нашрияҳои дигар ба таърифи расидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми рисола. Диссертатсия аз муқаддима, се боб ва ҳашт зербоб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат аст. Ҳаҷми умумии рисола 199 саҳифаро ташкил медиҳад.

МАЗМУНИ ФИШУРДАИ ТАҲҚИҚОТИ ИЛМӢ

Дар **муқаддима** таҳқиқот аз ҷониби муаллиф мубрами таҳқиқот, дараҷаи таҳқиқи қори илмӣ, объект, мақсад ва вазифаҳои диссертатсия, асосҳои назариявӣ ва методологии мавзӯ, заминаҳои эмпирикии мавзуи илмӣ, нағсонӣ ва нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда, аҳамияти назариявӣ ва татбиқи амалии рисола, дараҷаи эътимоднокии натиҷаҳо, тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия ва ғайраҳо дода шудааст.

Боби якуми рисола «**Табиати ҳуқуқи одатҳо дар муомилоти маданӣ**» аз чор зербоб иборат аст.

Дар зербоби якуми боби якум «**Таҳаввулотӣ одатҳо дар муомилоти маданӣ**», муаллифи рисола бо назардошти адабиёти илмӣ ва ҳуқуқи маданӣ омӯхтани табиат, мафҳум ва моҳияти одатҳоро дар муносибатҳои маданӣ бе таҳлили пайдоиши он ғайриимкон медонад. Ӯ қайд мекунад, ки одатҳо ҳамчун қадимтарин сарчашмаи ҳуқуқ эътироф шудаанд. Дар аввал инсон на танҳо ба сохтани ашёи олами моддӣ, балки ба чамъ овардани арзишҳои маънавӣ низ таваҷҷӯҳ дошт. Инсон бо гузаштан ба шакли ҳамзистӣ дар чомеа ва даст кашидан аз қонунҳои табиат зарурати эҷоди қоидаҳои сунъӣ барои танзими муносибатҳои байни худ ва якхела дар дохили чомеа ва берун аз онро пайдо кард. Аз ин рӯ, бояд амалҳои муайяне андешида шаванд, ки ба ин вобастаанд. Одатҳо инсонро ба дастгирии манфиати умум водор месозад, ки дар ташаққул ва мавҷудияти инсоният ҳамчун мавҷудоти табиӣ қадами муҳим арзёбӣ мешавад.

Ба андешаи муаллиф, қадимтарин қоидаҳои рафтори инсон, яъне муносибати онҳо бо ҳамдигар одатҳо мебошанд.

Дар байни онҳо оддитарин қоидаи «табу» (мамнӯ) буд ва истилҳои «табу» дар давраи полинезия пайдо шуда, дар чамъияти ибтидоӣ низоми қоидаҳои манъқунанда буд, ки вайрон кардани он бо таҳдиди ҷазо аз тарафи қувваҳои ғавқулода манъ карда мешуд. Олимон заминаи таърихӣ падидаи «меъёрҳои манъқунанда»-ро таҳқиқ намуда, ба чунин хулосаи асоснок омаданд, ки «меъёрҳои манъқунанда» ҳангоми ташаққули чамъияти пешаздавлатӣ ба вучуд омадаанд ва ба ақидаи муҳаққиқони чамъияти табиӣ (чамъияти пешаздавлатӣ), онҳо метавонанд меъёрҳо, аҳамиятҳо ва арзишҳои дошта бошанд, ки дар дохили ҳар як намояндаи онҳо ҷойгиранд ва манфиатҳои аъзои чамъиятро дар маҷмӯъ ифода мекунанд (Ромашов Р.А., Сорокин П.А.).

Диссертант ба чунин хулоса омадааст, ки одатҳои «табу» (мамнӯ) бештар ба ғариза алоқамандӣ доранд ва аз ин рӯ мардум онҳоро аз замонҳои қадим то имрӯз бидуни дарки моҳияти он амалӣ мекунанд. Одатҳои муҳимтарин ҷанбаҳои ҳаёти мардум, ҳатто тақсими таомро дар байни аъзои чомеа танзим намуда, муҳимтарин чиз – мавҷудияти чомеаро таъмин мекард. Одатҳои қолабҳои рафтор, яъне анъанаҳоеро муқаррар кардаанд, ки мувофиқи онҳо шахс бе таҳлили дигар роҳҳои имконпазири ҳалли масъала амал мекунад ва онҳо ченаки мансубияти шахс ба гурӯҳ ва чомеаи муайян мебошанд.

Одатҳои ҳуқуқии тоҷикони кӯҳистонро омӯхта, муаллиф таваҷҷӯхро ба як падидаи ҳамшабех, ки аз ҷониби тоҷикони кӯҳистонӣ ҳамчун номи умумии одати мардумӣ, ки решаҳои арабӣ доранд ва дар кишварҳои мусалмонӣ истифода мешуданд, ҷалб кардааст. Кӯҳистониён ин одатро ба забони модарии худ, аз ҷумла чеченҳо одатҳои ҳуқуқии

худро «edil» ва осетинҳо бошад «ardau» меномиданд ва ардуи ислоҳии осетинӣ ба истилоҳи лотинии ordo ва истилоҳи фаронсавии l'ordre ё истилоҳи русии қадима «ряд» монанд буда, маънои қоида, решаҳои ориёӣ дошт ва ба гуфтаи ёдгориҳои қадимаи рус, «ряд» маънои «одат»-ро дорад. Ба андешаи олимон, истилоҳи «одат»-ро тоҷикони кӯҳистонӣ ба маънои гуногун истифода мебаранд ва вожаи «ъадат» калимаи арабӣ буда, ба маънои «одат» мебошад (Тоҳиров Ф.Т.). Муаллиф таъкид мекунад, ки маънои ҳуқуқи он муҳимтар аст ва мафҳумҳои «одат» ва «ҳуқуқи одатӣ» ҳаммаъно нестанд. Мафҳуми «одат» аз истилоҳи «ҳуқуқи одатӣ» васеътар аст.

Муаллиф қайд мекунад, ки то ба даст овардани истиклолият дар ҳудуди ҚТ меъёрҳои одатӣ татбиқ карда намешуданд. Ҳоло, сарфи назар аз тамоюли қонунгзорӣ, таъмини одатҳои нақши худро ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ гум накардаанд. Дар аксари кишварҳои одатҳои ҳуқуқӣ дар танзими муносибатҳои соҳибкорӣ ва тижоратӣ васеъ истифода мешаванд.

Зербоби дуҷуми боби аввал «**Мафҳуми одатҳои дар муомилоти маданӣ**» ном дошта, дар он назари олимон дар давраҳои гуногун таҳқиқ ва арзёбӣ карда мешавад.

Дар натиҷаи омӯзиш ва арзёбии афкори олимон ва асноди таърихӣ муаллиф қайд мекунад, ки одатҳои дар муомилоти маданӣ меъёрҳои ҳуқуқие мебошанд, ки ба меъёрҳои ахлоқӣ дар як соҳаи муайяни фаъолияти ҳаёти инсонӣ, гурӯҳҳои дигари иҷтимоӣ ё ҷойҳои мувофиқат мекунанд, ки дар натиҷаи такрори яқиндорона рафтор, ташаккул ёфта, барои субъектҳои муомилоти маданӣ ҳатмӣ буда, бо механизми маҷбуркунии иҷтимоӣ муқаррар карда шудааст ва барои танзими муносибатҳои муайяни иҷтимоӣ аз рӯи иҷозат ва муқаррарқардаи давлат асос мебошад. Ба ақидаи муаллиф, одатҳои дар сурате сарчашмаи ҳуқуқ шуда метавонад, ки агар онҳо ба шартҳои зерин ҷавобгӯ бошанд: а) вай бояд зарурати ҳуқуқӣ дошта бошад, зеро ягон зарурати дигар ҳуқуқро ба вуҷуд оварда наметавонад; б) зарурати ҳуқуқӣ бояд дар амал такроран ба миён ояд ва дар муддати муайян рӯя карда шавад; в) зарурати ҳуқуқӣ бояд ҳамеша дар як шакл ифода ёбад, вагарна пайдоиши одатҳои имконнопазир аст; г) одатҳои бояд ба меъёрҳои ахлоқ мутобиқат намояд.

Муаллиф муайян намудааст, ки мафҳуми одатҳои муомилоти корӣ, ки дар моддаи 5-и ҚМ ҚТ оварда шудааст, муқаррароти хеле васеъро дар бар мегирад, ки «қоидаҳои рафторе, ки дар ҳама гуна соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ васеъ истифода мешаванд». Бо дарназардошти он ки меъёрҳои одатҳои ҳуқуқӣ хусусияти инфиродӣ доранд, пас аз моддаи 5 муайян кардани доираи истилоҳи «ба таври васеъ истифодашаванда» имконнопазир

аст. Бинобар ин, ӯ пешниҳод мекунад, ки мафҳуми одатҳои муомилоти қорӣ мувофиқи мафҳуми ҳуқуқи одагӣ дар боло зикршуда муайян карда шавад. Илова бар ин, ба андешаи муаллиф, моддаи 5-и ҚМ ҚТ наметавонад танҳо одатҳои муомилоти қориро пешбинӣ намояд, зеро мафҳуми одагӣ низ дар мавзӯи танзими ҳуқуқи маданӣ оварда шудааст.

Бинобар ин, муаллиф пешниҳод менамояд, ки ном ва мазмуни моддаи 5-и ҚМ ҚТ ба «Одатҳои ҳуқуқӣ дар муомилоти маданӣ» иваз карда шавад. Ба андешаи муаллиф, агар моддаи 5-и ҚМ ҚТ ҳамин тавр ифода ёфта бошад, он гоҳ дар танзими муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ на танҳо дар одатҳои муомилоти қорӣ, балки дар дигар одатҳои муомилоти ҳуқуқи маданӣ низ истифода бурдан мумкин аст.

Зербоби сеюми боби яқум «**Таносуби одагӣ бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ**» ном дорад, ки дар он масъалаҳои робитаи одагӣ бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла анъанаҳои мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор дода шудааст.

Муаллиф дар натиҷаи омӯзиши афкори олимони гуногун ба хулосае меояд, ки дар назарияи ҳуқуқ оид ба таносуби одагӣ ва анъанаҳои ҳамчун воситаи танзими иҷтимоӣ ақидаи ягона мавҷуд нест (Суханов И.В., Сагидов А.М., Гофман А.Б. ва дигарон). Муаллиф ба мавқеи олимони номбурда, ки таносуби зерини одагӣ ва анъанаҳои таъкид мекунад, дастгири менамояд: яқум, дар гуногунии намудҳои онҳо; дуҷум, дар умумияти онҳо; сеҷум, бо хусусиятҳои фарқкунандаи худ.

Бо ин асосҳо дисертант чунин мешуморад, ки байни одагӣ ва анъанаҳои се намуди таносуби мутақобила мавҷуд аст. 1) Муаллиф бар ин назар аст, ки одагӣ дар фарқият аз анъанаҳои қоидаҳои рафторро дар лаҳзаҳои мушаххаси фаъолияти ҳаёти муайян намуда, ба хусусиятҳои равонии инсон аҳамият намендиҳад.

2) Ба ақидаи муаллиф, тафовут дар одагӣ ва анъанаҳои на дар тафакқури онҳо, балки дар хусусиятҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки механизми таъмини устуворӣ ва тақрорӣ онҳост, ифода меёбад.

3) Одагӣ ва анъанаҳои бо таъсири маънавии худ ба одамон низ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Муаллиф инчунин таъкид мекунад, ки одагӣ қоидаҳои истифодаи тақрорӣ рафторро ташкил медиҳад, анъанаҳои бошад, ҳислати мураккаби амалӣ муайян мебошанд.

Аз ин рӯ, муаллиф қайд мекунад, ки анъана дар фарқият аз одагӣ воситаи ташаккул ва интиқоли сифатҳои равонӣ мебошанд, ки барои мавҷудияти муътадили муносибатҳои мураккаби иҷтимоӣ заруранд.

Зербоби чоруми боби яқум «**Таснифи одагӣ муомилоти маданӣ**» ном дорад, ки дар он намудҳои таснифоти одагӣ муомилоти маданӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст.

Одатҳои муомилоти маданиро вобаста ба намудҳои онҳо ба таври зайл тасниф кардан мумкин аст;

- дар ҳуччат пешбинигардида;
- аз руи худуди татбиқномаӣ;
- аз руи шакли ифода дар меъёрҳои ҳуқуқӣ.

Бо ин асосҳо муаллиф қайд мекунад, ки дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми одатҳои муомилоти маданӣ вучуд надорад. Мутобиқи мазмуни мод. 5 ҚМ ҚТ муайян намудани мафҳуми одатҳои муомилоти маданӣ ғайриимкон мебошад. Аз рӯи аломати бақайдгирии онҳо дар ҳуччатҳо муаллиф одатҳои муомилоти маданиро аз одатҳои дар ҳуччат сабтшуда ва сабтнашуда фарқ мекунад. Ба андешаи муаллиф, тасниф намудани одатҳои муомилоти маданиро аз рӯи ба қайд гирифтани онҳо дар ҳуччатҳо зарур аст.

Ба андешаи муаллиф, тасниф намудани одатҳои муомилоти маданиро аз рӯи ба қайд гирифтани онҳо дар ҳуччатҳо зарур аст.

Ба андешаи муҳаққиқ, инчунин таснифи одатҳои муомилоти маданӣ аз рӯи доираи татбиқи онҳо (худуд) ва шакли ифодаи онҳо дар меъёрҳои ҳуқуқӣ муҳим мебошад.

Муаллиф қайд мекунад, ки таснифоти одатҳо имкон медиҳад, ки одатҳо аз рӯи аломатҳои муайян тақсим карда шаванд. Таснифоти одатҳо имкон медиҳад, ки хангоми ҳалли баҳсҳои вобаста ба истифодаи одатҳои ҳуқуқии маданӣ ин меъёрҳо оқилона истифода намуд.

Боби дуоми диссертасия «**Истифода ва иҷозат додани одатҳо дар муомилоти маданӣ**» аз ду зербоби иборат аст.

Зербоби якуми боби дуом «**Шаклҳои таҷассум ва татбиқи одатҳо дар муомилоти маданӣ**» ном дорад, ки ба истифода ва шаклҳои ифодаи одатҳо бахшида шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки якчанд шаклҳои ифодаи ҳуқуқи одатиро пешбинӣ намудан зарур аст. Якум, дар шартнома ё созишномаи байни тарафҳои муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ дар шакли зарбулмасал ё мақол, шарҳ ва ҳулосаҳое, ки дар суд оид ба одатҳои маҳаллӣ дода шудаанд, ин ишора ба деҳқонони куҳансол дар ҷавоби дархосте, ки дар намуди баъзе муҳаққиқон ё комиссияи алоҳидае, ки бо омӯзиши одатҳои маҳаллӣ машғуланд, тафсил ва қайдҳои сайёҳон ва монанди инҳо мебошад.

Ҳамчунин, ба гурӯҳи якуми воситаҳои ифодаи ҳуқуқи одатӣ Маҷмӯаи одатҳо ва қоидаҳо, масалан, Маҷмӯаи қоидаҳо дар ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ дохил мешаванд.

Дуом, воситаи ифодаи судии ҳуқуқи одатӣ. Воситаи судӣ бо роҳҳои гуногун аз мансубияти давлат ба оилаҳои алоҳидаи ҳуқуқӣ амалӣ карда мешаванд (ҳуқуқии романо-олмонӣ ва ҳуқуқи англосаксонӣ), ки вобаста

ба ин ҳалномаҳои судӣ эътироф намешаванд ва амсоли судӣ сарчашмаи ҳуқуқ эътироф мешавад.

Дар низоми ҳуқуқии ҚТ амсоли судӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ эътироф карда намешавад, гарчанде ки дар таърих тамоюли он дар самти низоми ҳуқуқии романо-олмонӣ қарор дорад.

Муаллиф қайд мекунад, ки ҳангоми баррасии парвандаҳо бо иштироки унсони хоричӣ аз рӯи амалияи судии мавҷуда, зарурати уҳдадорӣ исботи мавҷудияти одатҳо ба тарафҳо воғузур карда шудааст. Масалан, дар қ. 3 мод. 43 Қонуни ҚТ «Дар бораи АБТ», арбитраж мутобиқи шартҳои шартнома ва бо назардошти одатҳои тиҷоратие, ки нисбати ҳамин аҳд татбиқ мешаванд, ҳалнома қабул менамояд.

Муаллиф қайд мекунад, ки бо ворид намудани тағйиру иловаҳо ба КМИ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КМГ Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷрибаи истифодаи одатҳои муомилоти қорӣ ва дигар одатҳои ҳуқуқӣ нисбат ба муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ татбиқшаванда андӯхта шудааст. Ҳоло дар қарорҳои судӣ асосан ба моддаҳои Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон истинод карда мешавад, ки истифодаи одатҳои муомилоти қориро иҷозат медиҳанд. Аммо метавон мисоли истифодаи қонунгузори рекламоро, ки одатҳои муомилоти қориро инъикос мекунад, овардан мумкин аст.

Зербоби дуоми боби дуом «**Проблемаҳои иҷозат додани одатҳо дар муомилоти маданӣ**» ном дошта, тартиби ҳалли одатҳоро дар муомилоти маданӣ баррасӣ менамояд. Муаллиф таъкид кардааст, ки дар Тоҷикистон танзими одатҳои ҳуқуқӣ дар даврони шуравӣ мавқеи худро аз даст додааст, аммо пас аз ба даст овардани истиклолият ва бо тасвиби кодексҳои маданӣ ва оилавӣ ва дигар қонунҳо меъёрҳои одатҳо ба эътибор гирифта мешаванд.

Дар мавриди мақбул будани одатҳо дар ҳуқуқ, муаллиф чаҳор нуктаро таъкид мекунад: а) иҷозатдиҳӣ ҳамчун муқарраркунии давлатӣ; б) иҷозатдиҳӣ ҳамчун эътирофномаи давлатӣ; в) иҷозатдиҳӣ ҳамчун воситаи таъмини одатҳо тавассути маҷбурукунии давлатӣ; г) иҷозатдиҳӣ ҳамчун воситаи мустақкамкунии давлатии одатҳо.

Ҳамин тавр, ҳамаи усулҳои дар боло зикршудаи иҷозат гардидани одатҳо, ҳатто одатҳои байналмилалӣ аз ҷониби давлатҳо дар таҷрибаи истифода мешаванд. Яке аз намудҳои иҷозатномаҳое, ки ба қонунгузорӣ асос ёфтаанд, мазмуни м. 5-и КМ ҚТ «Одатҳои муомилоти қорӣ», ки инҳоро пешбинӣ менамояд:

«1. Одатҳои муомилоти қорӣ, сарфи назар аз сабти онҳо дар ягон ҳуҷжат, қоидаи рафтори дар қонунгузорӣ пешбинишудае эътироф мегардад, ки дар ягон соҳаи фаъолияти соҳибқорӣ ба вучуд омада, васеъ

истифода мешавад. 2. Одатҳои муомилоти қорӣ, ки ҳилофи муқаррароти санади қонунгузорӣ ё шартномаи барои иштирокдорони муносибати дахлдор ҳатмӣ мебошанд, татбиқ намешаванд». Дар мод. 20-и ҚМ ҚТ «Номи шахси воқеӣ» низ чунин муқарраротро дар бар мегирад: «1. Шахси воқеӣ ҳуқуқи уҳдадорихоро бо номи худ ба даст меорад ва амалӣ менамояд. Таҳти мафҳуми номи шахси воқеӣ насаб, ном ва агар бошад, номи падар фаҳмида мешавад, агар дар қонунгузорӣ тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад».

Бояд қайд кард, ки иҷозатдиҳӣ аз рӯи ҳуқуқи одатан ба ду зергурӯҳ тақсим мешавад. Якум, иҷозати мустақим дар асоси қонунгузорӣ. Дар чунин ҳолат, агар дар Конститутсия ё дигар қонунҳо ишора ба меъёри одатҳо мавҷуд бошад ё агар дар қонунгузорӣ дар соҳаҳои алоҳидаи ҳуқуқ истифодабарии одатҳо пешбинӣ шуда бошад. Зергурӯҳи дуюм – иҷозати бавосита дар қонун танҳо дар ҳолати истинод бевосита ба меъёри мушаххаси санади меъёрии ҳуқуқӣ, ки татбиқи ҳуқуқи одатиро муайян менамояд, пайдо мешавад.

Яке аз шакли дигари иҷозати давлатии одатҳо ҳуқуқтатбиқкунӣ мебошад. Дар баъзе ҳолатҳо, судҳо ҳангоми баррасии баҳсҳои алоҳидаи байни шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ аз меъёрҳои одатӣ истифода мекунанд. Иҷозати одатҳо дар Тоҷикистони муосир дар ҷараёни амалияи судӣ ва иқтисодӣ имконпазир доништа мешавад, агар қарорҳои Суди конституционӣ, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун сарчашмаҳои ҳуқуқии эътибори ҳатмӣ эътироф карда шаванд.

Муаллиф бо дарназардошти гуфтаҳои боло, субъектҳои иҷозати муқаррариро ба давлат тавассути ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ, ба тарафҳои шартнома ва дигар ташкилотҳо ҷудо мекунад.

Боби сеюми диссертатсия «**Мафҳум ва моҳияти одатҳо дар муомилоти мадания байналмилалӣ**» аз ду зербоб иборат аст. Зербоби якуми боби 3 «**Одатҳои муомилоти қорӣ ҳамчун як намуди муносибатҳо дар муомилоти байналмилалӣ мадания**» ном дошта, ба рушди одатҳо дар савдои байналмилалӣ бахшида шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки ҳангоми таҳлили ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ мафҳуми «ҳуқуқи татбиқшаванда» ба назар гирифта мешавад, ки он ба худ ҳуқуқҳои давлати мушаххас ва ҳуқуқи танзими муносибатҳои шартномавӣ, инчунин таҷрибаи савдои байналмилалиро дар бар мегирад, инчунин, як қоидаи рафтори саривактӣ ва зарурӣ мебошад.

Мухаққик қайд мекунад, ки м. VII Конвенсияи Женева оид ба АБТ пешбинӣ мекунад, ки тарафҳо метавонанд бо салоҳдиди худ ва мувофиқи созиши мутақобила ҳуқуқеро муайян кунанд, ки арбитраж барои ҳалли баҳс дар муносибатҳои тиҷорати байналмилалӣ истифода

мешавад. Агар ҳуқуқи татбиқшаванда аз ҷониби тарафҳо муайян нагардида бошад, арбитражро қоидаҳои муайяни коллизииро татбиқ мекунад. Арбитражро метавонанд ҳамеша шартҳои шартнома ва одатҳои муомилоти маданиро истифода баранд. Масалан, мувофиқи мод. 43 Қонуни ҚТ «Дар бораи АБТ»: «1) Арбитраж ба ҳисро мувофиқи меъёрҳои баррасӣ менамояд, ки тарафҳо ба сифати ҳуқуқи татбиқшаванда нисбати моҳияти баҳс интихоб намудаанд. Ҳама гуна нишондод ба ҳуқуқ ё низоми ҳуқуқии ягон давлат бояд на ҳавола ба меъёрҳои коллизии он, балки бевосита ҳамчун ҳавола ба ҳуқуқи моддии ҳамон давлат маънидод карда шавад. 2) Ҳангоми набудани ягон нишондоди тарафҳо арбитраж ҳуқуқро татбиқ менамояд, ки мутобиқи меъёрҳои коллизии муайян шудааст ва онро татбиқшаванда меҳисобад. 3) Дар ҳамаи ҳолатҳо арбитраж мутобиқи шартҳои шартнома ва бо назардошти одатҳои тичоратӣ, ки нисбати ҳамин аҳд татбиқ мешаванд, ҳалнома қабул менамояд.».

Муайян карда шудааст, ки муқаррароти м. VII Конвенсияи Женева оид ба арбитражи савдои байналмилалӣ, м. 43 Қонуни ҚТ «Дар бораи АБТ» ва м. 28 Қонуни намунавии ЮНСИТРАЛ дар бораи АБТ ягона ҳолат барои татбиқи одатҳо дар савдои байналмилалӣ нисбат ба шартҳои шартнома намебошад.

Дастурҳои арбитражиро омӯхта, муаллиф баррасии татбиқи одатҳоро дар ҳолатҳои, ки агар: - талаботи татбиқи одатҳо муқаррар шудааст; - талаботи татбиқи одатҳо муқаррар нагардидааст ва дастури одатҳои тичоратиро маҳдуд намекунад. Дар нагиҷа, қариб ҳамаи қоидаҳои арбитражи ҳангоми қабули қарорҳо аз ҷониби суд одатҳои савдои байналмилалиро ба назар мегирад.

Чунин мавқеъ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки одатҳо дар савдои байналмилалӣ тибқи қонун эътибори ҳуқуқӣ дошта, ба танзими шартномаҳои байналмилалӣ ва сарчашмаҳои расмӣ ҳуқуқ гузаштани одатҳо вучуд доранд.

Зербоби дуюми боби сеюм «**Табиати ҳуқуқии одатҳои муомилоти маданӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ савдоӣ**» ном дошта, ба расмиёти муносибатҳои савдои байналмилалӣ бахшида шудааст. Муаллиф дар асоси таҳлили амалияи табиати одатҳо дар савдои байналмилалӣ ду мафҳуми зухуроти баррасишавандаро муайян мекунад:

Мафҳуми аввал, мафҳуми анъанавӣ одатҳо, ки онро Богуславский М.М., Дмитриева Г.К., Зевков В.П., Зикин И.С., Нешатаева Т.Н., Лунс Л.А., Рамзайцев Д.Ф. ва дигарон додаанд; Гуруҳи дуюми олимони Розенберг М.Г., Вилкова Н.Г., Мусин В.А. мафҳуми одатҳоро дар муомилоти маданияи байналмилалӣ намода, танҳо бо истифода аз мисолҳои амалияи

байналмилалӣ хусусиятҳои одатҳоро номбар намудаанд. Шекин Е.А., Канашевский В.А., Ерпилева Н.Ю. нақши махсуси одатҳоро дар муносибатҳои савдои байналмилалӣ нишон додаанд.

Бо дарназардошти мақоми баргаридоштаи савдои Ганза, муҳаққиқ таҷрибаҳои густурдаи савдои шаҳрҳои Итолиёро мисол меорад ва илова мекунад, ки шаҳр "меҳоҳад, ки ҳама амалияҳои савдоӣ ё одатҳоро дар муносибатҳои савдои байналмилалӣ худ барои ҳамаи тарафҳои шартнома ҳатмӣ донад", ба ҷои он ӯ ба Англия омад, ки ин боиси «англисикунонӣ»-и одатҳои савдои байналмилалӣ гардид.

ХУЛОСА

Дар ҷамъбаст, хулосаҳои асосии таҳқиқот ва муҳимтарин пешниҳодҳои илмӣ ва амалӣ оварда шудаанд:

1) Мафҳуми ҳуқуқи одатӣ ҳамчун меъёрҳои қонун дар истифодаи мунтазами он аз тарафи шумораи номуайяни иштирокчиёни муомилоти маданӣ ифода карда мешавад. Ҷамъбасти аломатҳои одатҳои ҳуқуқи маданӣ ба мо имкон медиҳад ба хулоса оем, ки ин меъёрҳои ҳуқуқиест, ки ба меъёрҳои ахлоқӣ мувофиқат мекунад, ки дар гурӯҳи иҷтимоӣ ё ҷомеа ва дар соҳаи ҳаёти инсонӣ ба вучуд омада, дар натиҷаи такрори рафтори дахлдори иштирокчиёни муомилоти маданӣ мавҷудбуда, ки барои онҳо ҳатмӣ ва бо маҷбуркунии иҷтимоӣ таъмингардида мебошад. [1-М];

2) муаллиф ба чунин хулоса меояд, ки одатҳо дар фарқият аз дигар сарчашмаҳои ҳуқуқи маданӣ сабти ҳатиро талаб намекунад. [2-М];

3) диссертант қайд мекунад, ки шакли нонавиштаи одатҳо имкон медиҳад, ки онро аз шартҳои намунавии шартномаҳо ва қоидаҳои ба ҳам шабеҳе, ки аксаран дар муомилоти маданӣ истифода мешаванд ва танҳо дар шакли ҳатмӣ дастрасанд, фарқ намоем. [2-М];

4) одатҳоро дар ҳуқуқи маданӣ аз рӯи яқинд меъёрҳо гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст. Аз нуқтаи назари илмӣ ва амалӣ муҳимтарин таснифоти одатҳо дар муомилоти маданӣ чунин аст:

- аз рӯи бақайдгирии ҳуччатҳо;
- аз рӯи соҳаи татбиқкунӣ (истифодабарӣ);
- аз рӯи намуди меъёрҳои ҳуқуқии дар онҳо ифодаёфта [3-М];

5) асоснок карда шудааст, ки одатҳоро халқ офаридааст ва муаллифи мушаххас надорад ва ҳуқуқэҷонкунии халқ мебошад. Ҳуқуқи одатие, ки ба одатҳои халқӣ асос ёфтааст, шахсон танҳо субъектҳои ҳуқуқи маданӣ иштирок мекунад [5-М];

6) муаллиф қайд менамояд, ки истинод ба одатҳои дар ҳуқуқи маданӣ пешбинишуда барои иҷозат додани татбиқи ҳуқуқи одатӣ асос намебошанд. Агар муқаррароти қонун ба одате дахл дошта бошад, ки дар

ниҳояти кор бояд риоя карда шавад, он одати худро гум карда, ба меъёри қонун табдил меёбад [2-М];

7) пешниҳод карда мешавад, ки доираи татбиқи одатҳо васеъ карда шавад. Дар доираи танзими имконпазир инкишоф додани одатҳои ҳуқуқи маданӣ ба мақсад мувофиқ аст, ки дар доираи он иштирокчиёни муомилоти маданӣ метавонанд қоидаи рафторро озодона интихоб ва ё эҷод намоянд. Қонунан дар ин маврид бояд дар таърифи манфии доираи татбиқи ҳуқуқи одатӣ тавассути меъёрҳои императивӣ чамъбаст карда шавад. [5-М];

8) диссертант пешниҳод менамояд, ки ба мод. 489-КМ ҚТ тағйирот ворид карда шавад, ки дар он шартҳои намунавии шартнома пешбинӣ гардидааст. Шартҳои намунавии шартнома одат шуда наметавонанд. [1-М];

9) асоснок карда мешавад, ки уҳдадорӣ исботи мавҷудияти одатҳо уҳдадорӣ шахси манфиатдор мебошад. Далели мавҷудияти меъёрҳои ҳуқуқи одатӣ метавонад истисно бошад. [3-М];

10) асоснок шудааст, ки одатҳои муомилоти маданӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ ба «этиборнокии далелҳо», яъне дар натиҷаи тақрори рафтори муқаррарӣ ва яхела асос ёфтаанд.

Ба ақидаи муаллиф далели мавҷудияти ҳуқуқи одатӣ умумиэтирофшуда метавонад истисно бошад. Ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки дар ин гуна мавридоҳ бори гарони исботи мавҷудият ва мазмуни одатҳо ба зиммаи шахсе вогузор мешавад, ки ба манфиати ӯ дахл дорад. Ишора накардан ба аломатҳои меъёрҳои одатӣ ҳангоми татбиқи он дар замон, макон ва доираи муайяни шахсон барои фарқ кардани он аз дигар меъёрҳои иҷтимоӣ душворҳои муайянеро ба вучуд меорад, ки оё қоидаҳои муқаррарӣ рафтор дар ягон соҳаи муносибатҳои молумулкии муайян татбиқ карда мешаванд ва амалияи он идома дорад ё не? [5-М];

11. Диссертант ба ҳулоса омадааст, ки кодификатсияи ғайрирасмии амалияи савдои байналмилалӣ мавҷуд аст ва он метавонад дар тафсири амалияи савдои байналмилалӣ барои ҳуқуқтатбиқкунии яхела шомил карда шавад ё метавонад усули инъикоси таҷрибаи тичорати байналмилалиро тавассути чамъбасткунӣ ва ҳуҷҷатгузорӣ, инчунин барои эътирофи он аз ҷониби ҷомеаи байналмилалӣ савдо истифода шавад [4- М].

12. Муаллиф қайд мекунад, ки одатҳои савдои байналмилалӣ дар раванди ҳуқуқтатбиқкунӣ вазифаи танзими меъёри муносибатҳои тичоратӣ наздисарҳадӣ ва пур кардани ҳолигиҳои шартномаҳои байналмилалӣ, инчунин муайян намудани ҳуқуқҳои дар соҳаҳои алоҳидаи савдо татбиқшавандаро иҷро мекунанд [2-М, 3-М].

Инчунин, дар охир тавсияҳо барои истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ пешниҳод гардидаанд.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Дар натиҷаи таҳқиқот гузаронидашуда тавсияҳо оид ба такмили қонунгузори маданӣ, муурофияи граждани ва муурофияи иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардиданд:

1. Мод. 5 КГ ҚТ дар таҳрири зайл ифода карда шавад:

«Моддаи 5. Одатҳои ҳуқуқӣ дар муомилоти маданӣ

1. Дар муомилоти маданӣ одатҳои ҳуқуқӣ эътироф карда мешавад, агар онҳо дар меъёрҳои қонун пешбинӣ нагардида бошанд ва ба муқаррароти қонун, шартнома ва ба асосҳои ахлоқ муҳолифат нақунанд ва барои танзим ва татбиқи муносибатҳои муайяни маданӣ-ҳуқуқӣ раво-на гардида бошанд. [1-М], [2-М], [3-М].

2. Қисмҳои 4, 5 ва 6 мод. 483 КГ ҚТ дар таҳрири зайл ифода карда шавад:

«4. Шартҳои шартнома бо салоҳдиди тарафҳо муайян карда мешаванд, ба истиснои ҳолатҳое, ки шартҳои дахлдор дар қонун ё дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ зикр шудааст. Дар ҳолатҳое, ки шартҳои шартнома мутобиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ пешбинӣ гардидааст, агар дар созишномаи байни тарафҳо тартиби дигаре пешбинӣ нашудааст (меъёри диспозитивӣ), тарафҳо метавонанд бо созишномаи худ онро истисно ё шартҳои мазкурро тағйир диҳанд. [1-М].

5. Агар шартҳои шартнома аз ҷониби тарафҳо муайян нагардида бошанд, шартҳои дахлдор тибқи одатҳои муомилоти маданӣ муайян карда мешаванд.

3. Ба КМИ ҚТ моддаи 13¹ илова карда шавад:

«Моддаи 13¹. Татбиқи одатҳои муомилоти қорӣ

1. Суд қоидаҳои рафтореро, ки дар қонун пешбинӣ нашудаанд ва дар ҳама гуна соҳаи фаъолияти соҳибқорӣ (одатҳои муомилоти қорӣ) васеъ истифода мешаванд, татбиқ менамояд.

2. Одатҳои муомилоти қорӣ татбиқ карда намешавад, агар он ба муқаррароти қонун ё шартнома, ки барои тарафҳо ҳатмӣ аст, муҳолиф бошад.

3. Агар мазмуни одатҳои муомилоти қорӣ, ки ба суд маълум нест, уҳдадорӣ исботи асоснокӣ он метавонад ба зиммаи тарафҳо гузошта шавад. Ба далелҳо аз ҷониби тарафҳо пешниҳодгардида нигоҳ накарда, суд бо ташаббуси худ ҳуқуқ дорад тамоми иттилооти дигареро, ки мазмуни одатҳои муомилоти қориро муайян мекунад, истифода барад» [5-М].

4. Ба КМГ ҚТ моддаи 13¹ илова карда шавад:

«Моддаи 12¹. Татбиқи одатҳои муомилоти қорӣ

1. Суд қоидаҳои рафтореро, ки дар қонунгузорӣ пешбини нашудаанд ва дар ҳама соҳаи муомилоти маданӣ (одатҳо) васеъ татбиқ мешаванд, татбиқ менамояд.

2. Одатҳои муомилоти маданӣ татбиқ қарда намешавад, агар он ба муқаррароти қонун ё шартнома, ки барои тарафҳо ҳатмӣ аст, муҳолиф бошад.

3. Агар мазмуни одатҳои муомилоти маданӣ, ки ба суд маълум нест, уҳдадорӣ исботи асоснокии он метавонад ба зиммаи тарафҳо гузошта шавад. Ба далелҳо аз қониби тарафҳо пешниҳодгардида нигоҳ нақарда, суд бо ташаббуси худ ҳуқуқ дорад тамоми иттилооти дигареро, ки мазмуни одатҳои муомилоти маданиро муайян мекунад, истифода барад» [5-М].

ИНТИШОРОТ АЗ РҶҶИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1–М]. Анушервони И. Одатҳои муомилоти граждани дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Мағн] / И. Анушервони // Маҷаллаи Академияи ҳуқуқӣ Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2018. - №3 (27). – С. 87-90. ISSN 2305-0535.

[2–М]. Анушервони И. Обычаи в гражданском обороте: постановка проблемы. [Текст] / Анушервони И. // Журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2018. – №4 (24) – С. 260-271. ISSN 2307 – 5198.

[3–М]. Анушервони И. Правовая природа и понятие обычаев в современном гражданском обороте. [Текст] / Анушервони И. // Журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2019. – №1 (26) – С. 188-203. ISSN 2307 – 5198.

[4–М]. Анушервони И. Правовая система Республики Таджикистан в годы государственной независимости. [Текст] / Анушервони И., И.Х. Бободжонзода // Журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2019. №1 (27). – С. 21-39. ISSN 2307 – 5198.

[5–М]. Анушервони И. Роль обычаев в регулировании имущественных отношений. [Текст] / Анушервони И. // Научно-информационный журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2020. – №2 (30). – С. 236-246. ISSN 2307 – 5198.

[6–М]. Анушервони И., Нуров Х.П. Историко – правовые основы развития правоотношений в сфере научно-технической деятельности в

современном Таджикистане. [Текст] / Анушервони И., Х.П. Нуров // Журнал «Законодательства» Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан – 2018. – №3 (31). – С. 26-30. ISSN 2410-2903.

[7–М]. Анушервони И. Проблемаи татбики одатҳои ҳуқуқӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ: таҳлили назариявӣ ҳуқуқӣ. [Матн] / Анушервони И. М.З. Раҳимзода, // Маҷалаи илмӣ-амалӣ Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон Факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2022. – №4 (28). – С.123-137. ISSN 2414 9217.

II. Васоити таълимӣ:

[8–М]. Анушервони И., Раҳимзода М.З., Маҳмадшоев Ф.А., Нуров Х.П., Ромиз Ч., Саидзода М.Ш., Ҳамроқулзода Б.А. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи муҳоҷират” [Матн] / Анушервони И., М.З. Раҳимзода, Ф.А., Маҳмадшоев, Х.П. Нуров, Ромиз Ч., М.Ш. Саидзода, Б.А. Ҳамроқулзода. Зери таҳрири Узви вобастаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон, Раҳимзода Маҳмад Забир.- Душанбе: МДМТ. – 2017. – С.65-79, 97-98. ISBN 978-99975-985-5-4.

[9–М]. Анушервони И., Бобочонзода И.Х. Саидзода М.Ш., Ҳамроқулзода Б.А. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи хифзи ҳуқуқи кӯдак” [Матн] / Анушервони И., И.Х. Бобочонзода, М.Ш. Саидзода, Б.А. Ҳамроқулзода. Зери таҳрири Раиси Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Шермуҳаммад Шоҳиён, - Душанбе: ЭР-граф. – 300 сах. ISBN 978-99975-50-70-5

[10–М]. Анушервони И., Маҳмадшозода Ф.А., Исмоилова М.И., Назаров Д.Д., Меликов У.А., Зарифов У. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯрварӣ дар оила» [Матн] / Анушервони И., Ф.А. Маҳмадшозода, М.И. Исмоилова, Д.Д. Назаров, У.А. Меликов, У.Зарифов. Зери назари Муовини директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ Маҳмадшозода Ф.– Душанбе: ЭР-граф. – 2020. – С.67–77, 125-146. ISBN 978-99975-50-70-5.

[11–М]. Анушервони И., Саидзода И.Х., Баҳриддинзода С. Э., Маҳмадшозода Ф. А., Бобокалонов Ф. М., Пулатов А. С., Табаров Н., Мансурӣ Ш. ва дигарон. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гурезаҳо» [Матн] // Анушервони И., Ф.А. Маҳмадшозода, М.И. Исмоилова, Д.Д. Назаров, У.А. Меликов, У.Зарифов. Зери назари таҳрири Директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии

Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Саидзода И.Х. – Душанбе: МДМТ – 2021. – С. 18-25. ISBN 978-99975-985-5-4.

[12–М]. Анушервони И., Саидзода И.Х., Бахриддинзода С. Э., Маҳмадшозода Ф. А., Бобокалонов Ғ. М., Пулатов А. С., Табаров Н., Мансурӣ Ш. ва дигарон. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гаравхона (ломбард)» [Матн] / Анушервони И., И.Х. Саидзода, С.Э.Бахриддинзода, Ф.А. Маҳмадшозода, Ғ.М. Бобокалонов, А.С.Пулатов, Н. Табаров, Ш.Мансурӣ. Зери таҳрири Директори Маркази миллии конунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, н.и.х., дотсент Саидзода Иzzатулло Ҳабибулло. – Душанбе: ЭР-граф. – 2019. – С. 81-86. ISBN 978-99975-50-70-5.

III. Мақолаҳои илмие, ки дар дигар маҷаллаҳо ва маҷмӯаҳо ҷоп шудаанд:

[13–М]. Анушервони И. Нуров Ҳ.П. Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии конунгузории соҳаи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо конунгузории меҳнати давлатҳои аъзои ИДМ. [Матн] / Анушервони И., Ҳ.П. Нуров // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии конунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2017. – №2 (26). – С. 101-116. ISSN 2410-2903.

[14–М]. Анушервони И. Бободжонзода И.Х., Государственная независимость Таджикистана и национальное право. [Текст] / Анушервони И., И.Х. Бободжонзода // Мир политики и социологии. – Санкт-Петербург. – 2018. – №9-10 С.110-129. ISSN 22218-7499.

[15–М]. Анушервони И, Нуров Ҳ.П., Ёров А.А., Проблемы наследственного права в Республике Таджикистан [Текст] / Анушервони И., Ҳ.П. Нуров, А.А. Ёров // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии конунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2018. – №1 (29). – С. 38-54. ISSN 2410-2903.

[16–М]. Анушервони И. Проблемаи ҳифзи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон (сайёҳ) дар хизматрасонии сайёҳӣ. Нақши Ваҳдати миллии дар пешрафти давлатдорӣ ва инкишофи конунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. (Маҷмӯи мақолаҳои конференция бахшида ба 21-солагии Ваҳдати миллии, соли рушди сайёҳӣ ва хунаҳои мардумӣ). [Матн] / Анушервони И. / Таҳти назари директори Маркази миллии конунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент Идизода Ф. Ф. – Душанбе: Нашриёти “Сино”. – 2018. – 186 саҳ. – С. 118-122. ISBN 978-99975-985-5-4.

[17–М]. Анушервони И. Проблемы применения обычаев в гражданском обороте. [Текст] / Анушервони И. / Национальная правовая система

Республики Таджикистан и стран СНГ: анализ тенденций и перспектив развития: материалы VII международной научно-практической конференции, посвященной 25- летию Конституции Республики Таджикистан – Душанбе: РТСУ. – 2019.– 630 с. – С. 230-235. УДК 340.

[18–М]. Анушервони И., Шамсиддинзода И.Б. Ҳуқуқи кӯдак ба изҳори фикри худ [Матн] / Анушервони И., И.Б. Шамсиддинзода // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2020. – №4 (40). – С. 48-52. ISSN 2410-2903.

[19–М]. Анушервони И. Бобочонзода И.Х., Одатҳо ҳамчун шакли ҳуқуқ: таҳлили назариявӣ ҳуқуқӣ. [Матн] / Анушервони И., И.Х. Бобочонзода // Асосҳои назариявӣ-меъёрии табиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография / коллективи муаллифон; зери таҳрири д.и.х., профессор И.Х. Бобочонзода ва д.и.х., профессор А.Р. Нематов. – Душанбе: МН «Дониш», 2023. – 380 с.

[20–М]. Анушервони И. Проблемаҳои эътирофи одатҳо ҳамчун шакли ҳуқуқ дар фаъолияти қонунгузорӣ ва ҳуқуқтабиқкунӣ. [Матн] / Анушервони И., И.Х. Бобочонзода // Асосҳои назариявӣ-меъёрии табиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография / коллективи муаллифон; зери таҳрири д.и.х., профессор И.Х. Бобочонзода ва д.и.х., профессор А.Р. Нематов. –Душанбе: МН «Дониш», 2023. – 380 с.

**ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ
И ПРАВА ИМ. А. БАХОВАДДИНОВА
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА**

На правах рукописи

УДК: 347 (575.3)

ББК: 67.99 (2) 3 (таджик)

И - 78

АНУШЕРВОНИ ИСРОФИЛ

ОБЫЧАЙ В ГРАЖДАНСКОМ ОБОРОТЕ

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата
юридических наук по специальности 12.00.03 – Гражданское право;
предпринимательское право; семейное право;
международное частное право

ДУШАНБЕ – 2023

Диссертация подготовлена в отделе частного права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана.

Научный руководитель:

Рахимзода Махмад Забир - член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана, доктор юридических наук, профессор, деятель науки и техники Республики Таджикистан, главный научный сотрудник отдела частного права Института философии, политологии и права НАНТ

Официальные оппоненты:

Аминова Фарида Махмадаминовна – доктор юридических наук, заведующая кафедрой международного права и сравнительного правоведения юридического факультета (Славянского) университета России и Таджикистана

Собирзода Исфандиёр Салом – кандидат юридических наук, ректор Института повышения квалификации Министерства юстиции Республики Таджикистан

Оппонирующая организация: Государственное учреждение «Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан»

Защита диссертации состоится «09» января 2024 г. в 10:00_часов на заседании диссертационного совета 6D.KOA-018 при Таджикском национальном университете (734025, г. Душанбе, ул. Буни Хисорак, зал заседания диссертационного совета юридического факультета).

С диссертацией можно ознакомиться на сайте www.tnu.tj и в библиотеке Таджикского национального университета (734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17).

Автореферат разослан «__» _____ 2023 года.

**Ученый секретарь
диссертационного совета,
доктор юридических наук, профессор**

Назаров А.К.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. После обретения независимости Республика Таджикистан выступила в новую фазу создания собственной правовой системы. Современное гражданское законодательство Таджикистана, основанное на традициях и основах гражданского права, приобретает значение регулятора имущественных и неимущественных отношений и других отношений, складывающихся в период формирования рыночной экономики. Гражданский кодекс Республики Таджикистан в 1999 (часть 1 и 2) и часть третья в 2005 г.г., а также других нормативно-правовых актов, создались предпосылки для признания обычаев гражданского оборота и других обычаев в обороте. Таким образом, государство допустило возможность формирования норм гражданского права децентрализованно, вне законодательного процесса.

Обычное право является одной из первых в истории нормой регулирования общественных отношений, проблемы его возникновения, становления и развития многогранны.

Принятие Гражданского кодекса Республики Таджикистан (далее ГК РТ) открыло новую страницу в развитии правоведения и создало благоприятные условия для широкого применения обычаев в гражданском обороте. В ГК РТ есть специальные нормы, а также отдельные нормы, которые имеют немаловажное значение для регулирования гражданских отношений и разрешения споров в будущем. В других нормативных правовых актах, таких как Закон РТ от 18 марта 2015 года «О международном коммерческом арбитраже» (далее Закон РТ «О МКА») и с признанием многих международно-правовых актов в связи с присоединением Таджикистана к Всемирной торговой организации (ВТО), хотя некоторые пробелы в правовой системе Таджикистана были устранены, но не все существующие отношения урегулированы в правовой системе. Несмотря на то, что Законом РТ от 26.12.11 № 776 были внесены изменения и дополнения в Экономическом процессуальном кодексе РТ, одной из задач экономического судопроизводства было содействие развитию партнерских деловых отношений и обычаев делового оборота. Из данной нормы следует, что Высший экономический суд Республики Таджикистан, областные экономические суды и экономический суд города Душанбе обязаны оказывать содействие сторонам в ходе судебного разбирательства относительно наличия обычаев гражданского оборота и развития обычаев делового оборота. Хотя с момента принятия положений указанной нормы прошло более десяти лет, экономическими судами не было предпринято никаких действий в этом направлении. Более того, в последние годы отсутствуют написанные отечественными учеными книги, монографии,

учебные пособия и научные исследования по вопросам применения обычаев в регулировании гражданско-правовых отношений, что повышает актуальность выбора темы исследования.

Кроме того, при разрешении судебных споров возникают и отношения, не предусмотренные нормами закона, но суды в силу отсутствия единой судебной практики в ряде случаев из-за отсутствия должной квалификации не принимают правовые обычаи при разрешении споров. Также в отношении применения обычаев или правовых обычаев вышестоящие суды не дают рекомендаций судьям при рассмотрении судебных дел в кассационной и надзорной инстанции. Более того, в Таджикистане отсутствует единый свод обычаев или правовых обычаев, регулирующих гражданско-правовые отношения, что также создает проблемы их применения.

В целях развития государственной политики в направлении повышения правового образования и правового просвещения граждан принято несколько нормативных правовых актов¹. Все указанные нормативные правовые акты направлены на повышение правовых знаний и правосознания граждан и правоприменителей.

Таджикистан является одной из стран, которые, приняв свое национальное законодательство, преобразовали обычаи в правовые обычаи и защитили их от выдоизменения и исчезновения. В настоящее время в Таджикистане существует множество обычаев, которые не интегрированы в единую систему, а участники субъектов гражданского оборота, в первую очередь предприниматели и коммерсанты, не получили выгоды от ее существования и использования. С этой точки зрения совершенствование законодательства Республики Таджикистан путем использования нормы обычаев также будет способствовать защите традиционных ценностей.

Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон отметил, что «сегодня мы работаем не над полным устранением или упразднением народных обычаев и религиозных обрядов, но наша главная

¹ См.: Указ Президента Республики Таджикистан от 9 апреля 1997 года № 691 «О правовой политике и обеспечения правового воспитания граждан Республики Таджикистан», Постановление Правительства Республики Таджикистан от 22 августа 1997 года № 383 «О некоторых мерах по совершенствованию правового воспитания граждан и правовой работы в республике», постановление Правительства Республики Таджикистан от 3 марта 2006 года №94 «Об утверждении Национальной концепции образования в Республике Таджикистан» и указ Президента Республики Таджикистан от 6 февраля 2018 года № 1005 «О Концепции правовой политики Республики Таджикистан на 2018-2028 годы» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 21.01.2020).

цель дать хороший старт освобождению народа страны от оков высокомерия, фанатизма и суеверия, наряду с определением норм их проведения»² и 8 июня 2007 был принят Закон Республики Таджикистан «Об упорядочении традиций, торжеств и обрядов в Республике Таджикистан. Практика 10-летнего применения данного Закона показал, что он сыграл важную роль в упорядочении традиций, торжеств и обрядов, а также других народных традиций. Этот акт заложил основу для защиты ценностей национальной культуры, регламентировал религиозные и народные обычаи, конкретизировал национальные традиции, торжества и обряды, предотвратил суеверия и фанатизм, самовосхваление и расточительность, подготовил почву для введения единой системы и порядка проведения национальных и народных мероприятий»³, которые эти отношения были урегулированы. Однако за неиспользование иных правовых обычаев в правоприменительной деятельности соответствующие меры по содействию не принимаются.

Указанные основания свидетельствуют о том, что использование обычаев или их санкционирование государством в гражданском обороте вызвало ряд проблем. Если, с одной стороны, это отсутствие теоретических научных исследований, то, с другой стороны, низкий уровень правосознания правоприменителей и участников гражданского оборота.

Поэтому анализ и изучение обычаев в гражданском обороте и определение его роли в системе источников права и развитии законодательства Республики Таджикистан составляет основу для проведения данного исследования.

Степень научной разработанности темы. Как в отечественной, так и в зарубежной юриспруденции обычаи изучались и изучаются в основном в исторических аспектах в плане сравнения обычаев с другими социальными нормами. Вопросы обычаев в гражданском обороте всегда были актуальными, и некоторые их аспекты изучались различными представителями науки, религии и социальных институтов. В таких религиозных источниках, как Авеста, Священный Коран, Краткое изложение и хадисы, полностью отражены социальные аспекты обычаев. В то же время известные немецкие юристы, представители исторической школы права Г.

² См.: Эмомали Раҳмон. Суханронӣ дар чаласаи умумичумхуриявӣ доир ба танзими расму оинҳои миллӣ ва анъанаҳои маросимҳои динӣ аз 24.05.2007 // Чумхурият, - №62 (21269) аз 26.05.2007 С. 2.

³ См.: Эмомали Раҳмон. Суханронӣ дар мулоқот ба муносибати 10 - солагии қабули Қонуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Чумхурии Тоҷикистон» аз 11. 07. 2017 // Садои мардум. - №83 (3720) аз 13.07.2017 – С. 3.

Хюго, К.Ф. Савиньи, Г.Ф. Пухта внес значительный вклад в развитие теории привычек. Советские, российские, зарубежные и отечественные ученые участвовали в формировании научного подхода к изучению привычек. Среди них - работы ученых-правоведов Р. Давида⁴, Д.И. Мейера⁵, В.В. Чиркина⁶, И.С. Зыкина⁷, И.Б. Новицкого⁸, В.И. Леонтовича⁹, Г.Ф. Шершеневича¹⁰, О. Мекка, Р. Оертмана¹¹ Н. Штыкова¹², Ф.Т. Селюкова¹³, О.У. Усмонова¹⁴, Ф.Т. Тахирова¹⁵, В.А. Ойгензихта¹⁶, Ш.М. Менглиева¹⁷,

⁴ См.: Давид Р. Основные правовые системы современности / Перевод с французского доктора юридических наук профессора В.А.Туманова. – Москва: Прогресс, 1988. – 279 с; Основные правовые системы современности пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Международные отношения, 1998. – 400 с.

⁵ См.: Мейер Д.И. Русское гражданское право: в 2 ч. - (Классика российской цивилистики). /; науч. ред. В. С. Ем. - Изд. 3-е., испр. и доп. по 8-му изд., 1902. – М.: Статут, 2003. – 829 с.

⁶ См.: Чиркин В.Е. Мусульманская концепция права // Мусульманское право. Структура и основные институты. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1984. – С. 4-20

⁷ См.: Зыкин И. С. Обычай в советской правовой доктрине / И. С. Зыкин // Советское государство и право. – 1982. № 3. – С. 127-131.

⁸ См.: Новицкий И.Б. Римское право. Учебник для вузов. М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР. – М.1948. – 584 с.

⁹ См.: Леонтович В.И. Адапты кавказских горцев. Одесса, 1882; Лаптева Л.Е. Исследования обычного права народов Российской Империи в XIX в.// Государство и право. – 1997. – №8. – С.101-109;

¹⁰ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. – М.: Спарк, 1995. – 556 с.

¹¹ См.: Оертман Р. Обычай и закон. – СПб., 1899. - 30 с.

¹² См.: Мекка О., Штыкова Н. Разнообразие обычаев и обыкновений делового оборота современной России// Право и экономика. – М.: 2001, – №1. – С. 9-15; Мекка О. Применение судами обычаев делового оборота и торговых обыкновений / Мекка, О., Штыкова Н. // Рос. юстиция. – М.: -2001. – №9. – С. 33 -34.

¹³ См.: Селюков Ф.Т. Обычное право: Основные понятия, структуры, функции, методы изучения. – М., 1991. – 208 с.

¹⁴ См.: Усмонов О.У. Гражданское право дореволюционного Таджикистана. // Труды юридического факультета. Вып.1. (Вопросы гражданского права и процесса).- Душанбе, 1972. – 132 с.; Усманов, О.У. Становление советского гражданского права в Таджикистане. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 159 с.; Усманов О.У. История становления и развития советского гражданского законодательства Таджикской ССР в период строительства социализма: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Усманов Очилбой Усманович. – Ташкент, 1975. – 321 с.

¹⁵ См.: Тахиров Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане. Душанбе, 1987. – 192с.; Тахиров Ф.Т. Развитие права в Таджикистане. – Душанбе, 1994. – 256 с.

¹⁶ См.: Ойгензихт, В.А. Избранные труды. – Душанбе: "Типография ТНУ", 2019. – 740 с.

¹⁷ См.: Менглиев, Ш. Арбитражное рассмотрение внешнеэкономических споров. – Душанбе: "Эчод", 2009. – 412 с.

Ш.Т. Тагайназарова¹⁸, М.З. Рахимзода¹⁹, М.А. Махмудзода²⁰, Р.Ш. Шарофзода²¹, Ю. Якубова²², Зоир Дж.М.²³, И.Х. Бободжонзода²⁴, А.Г. Холиқзода²⁵, Ш.К. Гаюрозода²⁶, К.Ш. Курбанова²⁷, А.В. Золотухина²⁸, Н.М.

¹⁸ См.: Тагайназаров, Ш.Т. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных прав граждан в СССР Текст. / Ш.Т. Тагайназаров. – Душанбе : Дониш, 1990. – 216 с.

¹⁹ См.: Рахимзода М.З. Фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва танзими ҳуқуқӣ. Монография. – Душанбе, 2018. – 392 с.; Рахимов, М.З. Избранные труды по гражданскому и предпринимательскому праву. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 638 с.; Рахимзода М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибкорӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография. – Душанбе: Дониш, 2019. – 557 с. Рахимов, М.З. Дар бораи сарчашмаҳои ҳуқуқи соҳибкорӣ. – Душанбе. – Законодательства – №1 (21) – С. 36-47.

²⁰ См.: Махмудов М.А., Менгилиев Ш.М. Римское частное право. (конспект лекций). – Душанбе: Сино, 2000. – 119с.; Махмудов, М.А., Худоёров, Б.Т. Тафсири Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе. ЭР-граф. 2015. – 415с.; Махмудов, М.А., Тагайназаров, Ш.Т., Бобочонов, И.Х., Бадалов, Ш.К. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе, 2010. – 1000 с. Махмудов М.А. Худоёров Б.Т. Брачный договор. – Душанбе, 2001. – 35 с.

²¹ См.: Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултаи ҳуқуқшиносӣ. – Д., 2003. – 552 с.; Сотиволдиев, Р.Ш. (Шарофзода, Р.Ш.) – Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 2018. – С.137; Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ / Р.Ш. Сотиволдиев -Душанбе, 2014.-720 с.; Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Д., 2010. – 484 с.

²² См.: Якубов Ю. Брачные обычаи таджиков в Согде. – Душанбе: «Сурушан», 2002. – 52 с.

²³ См.: Зоиров Ҷ.М., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Ҳуқуқи суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон: Дастури таълимӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – 224 сах.

²⁴ См.: Бабаджанов И.Х. (в соав.) Теория государства и права: Учебник/ Под ред. д.ю.н., проф., заслуж. деятеля науки РФ Р.А. Ромашова, д.ю.н., проф., заслуж. деятеля науки РФ В.П. Сальникова. Изд. 2-е, доп., перераб. В 3-х томах.. – СПб.: Фонд "Университет", 2009. Бабаджанов И.Х., Сальников М.В. Трансформация обычаев в праве на постсоветском пространстве // Мир политики и социологии. – 2015. – № 1. – С. 180-197.

²⁵ См.: Холиқов А.Ф. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон (аз давраи пайдоиш то интиҳои асри XIX). Қисми 1. Дар зери таҳрири узви вобастаи АУ ҶТ, д. х., проф. Тоҳиров Ф. Т. ва узви воб. АУ ҶТ, д. и. т., проф. Якубов Ю. – Д.: Мағбуот, 2002. – 301 с.; Халиков, А.Г. Правовая система зороастризма : диссертация ... доктора юридических наук : 12.00.01. – Душанбе, 2004. – 421 с.; Халиков А.Г. История государства и права Таджикистана.– Душанбе, 2002. – Ч.1. – С. 39.

²⁶См.: Гаюров Ш.К. Личное информационное право граждан: проблемы гражданско-правового регулирования в Республике Таджикистан: монография – Москва : Изд-во Спутник+, 2010. – 360 с.

Имомова²⁹, И.Г. Гаффорзода³⁰, Д.Ш. Сангинов³¹, И.И. Камолзода³², М.М. Сохибзода³³, Ф.С. Сулаймонова³⁴, Н.А. Кодирова³⁵, А.М. Мирзоева³⁶ и другие внесли значительный вклад.

В науке гражданского права Республики Таджикистан этот вопрос не является предметом комплексного и специализированного исследования. Таким образом, в науке гражданского права данная тема изучена недостаточно, что определяет актуальность изучаемой темы. В связи с этим данная проблема требует комплексного подхода к содержанию и форме изучения обычаев в гражданском обороте.

²⁷ См.: Курбанов К.Ш. Ҳуқуқи граждани қисми I (китоби дарсӣ) / Зери таҳрири Ҳуқуқшиноси шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Ш.Т. Тағойназаров. – Душанбе, 2014. – 511с.; Курбанов К.Ш. Добро-совестность в гражданском праве дисс. на соиск. уч. док. юр. наук. – Душанбе 2018 – 362 с.

²⁸ См.: Золотухин А.В., Султанова, Т.И. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебник для студентов-магистров. Рос. - Тадж. (славян.) ун-т. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 596 с.

²⁹ Ниг.: Имомова Н.М. Семейно-правовые способы защиты прав ребенка в Республике Таджикистан: теоретико-практические аспекты: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.03 / Н.М. Имомова – Душанбе, 2020. – 116 с.

³⁰ Ниг.: Гаффорзода И.Ф. Ҳуқуқи кӯдак: вазъи имрӯзаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2020. – 472 с.

³¹ См.: Сангинов Д.Ш. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебное пособие / Таджикский нац. ун-т, Юридический фак., Каф. предпринимательского и коммерческого права. - 2-е изд. с изм. и доп. – Душанбе : [б. и.], 2013. – 600 с.

³² См.: Камолзода И.И. Нормативные правовые акты в системе источников права Республики Таджикистан: проблемы теории и практики. дис. ... докт. юрид. наук. – Душанбе, 2023. – 360 с.

³³ См.: Сохибзода М.М. Ҳуқуқи экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми умумӣ: нашри аввал // Зери таҳрири Саидзода Иззатулло Ҳабибулло – директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: Меҳроч Граф, 2022. – 588 с. С. 81.; Сохибзода М.М. Ҳуқуқи экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми махсус: нашри аввал // Зери таҳрири Саидзода Иззатулло Ҳабибулло – директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: ЭР-граф, 2022. – 400 с. С. 214.

³⁴ См.: Сулаймонов Ф.С. Ҳуқуқи граждани ва савдоии мамлакатҳои хориҷӣ (маҷмааи таълимию методӣ). – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 200 с.

³⁵ См.: Қодиров А.М. Одат ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дис. ... н. и. х. – Душанбе, 2021. – 200 с.

³⁶ См.: Мирзоев А.М. Проблемаҳои татбиқи одаҳои байналмилалӣ тичоратӣ дар муносибатҳои шартномавӣ бо унсӯри хориҷӣ. // Ҳаёти ҳуқуқӣ Факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2020. – №2 (30) – С. 228-235.

В то же время обычаи как правовое явление в настоящее время рассматриваются в современных условиях как исторический, но незначительный источник. Это способствует тому, что ему отводится незначительная роль в правовой системе современных государств. Однако в контексте развития договорных отношений, особенно в сфере предпринимательской деятельности, законодательство не всегда может регулировать все элементы имущественных отношений. Здесь привычки формируются естественным образом, но приходят на помощь с учетом интересов определенных групп лиц. Конечно, следует отметить, что в судебной практике ссылка на обычаи используется редко, но практика заключения гражданско-правовых договоров на основе обычаев быстро развивается.

Связь работы с научными программами (проектами), темами. Диссертация составлена в рамках программы перспективных научно-исследовательских работ отдела частного права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана и Концепции правовой политики Республики Таджикистан на 2018-2028 годы.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Цель исследования. Цель исследования - определить место обычаев в системе регулирования гражданского оборота, выявить их соотношение и определить условия его использования.

Задачи исследования. С учетом изложенной цели в диссертационном исследовании поставлены следующие задачи:

- исследовать и определить понятие и сущность правовых обычаев в системе права Таджикистана;
- рассмотреть формирование правовых обычаев в гражданском обороте Республики Таджикистан;
- изучить законодательства Республики Таджикистан о возможности применения обычаев;
- анализировать соотношение обычаев в гражданском обороте с правом и другими социальными нормами;
- определить правовую природу обычаев гражданского оборота в международных коммерческих отношениях;
- рассмотреть правила Инкотермс, Принципов международных договоров УНИДРУА, единые правила МТП и других неофициально кодифицированных источников в соотношении обычаев международной торговли;
- внести предложения по совершенствованию нормативно-правовых актов РТ.

Объект исследования. Объектом исследования являются определение места обычаев в системе регулирования отношений в гражданском обороте.

Тема исследования соответствует теме диссертации и включает нормы международных договоров, частного права Республики Таджикистан и зарубежных стран, обычаи и традиции, отечественную и зарубежную судебную практику в области применения обычаев в международной торговле, кодифицированные международные негосударственные акты и доктрины.

Предмет исследования. Предметом исследования является анализ и изучение обычаев как источника гражданского оборота и его места в системе других социальных норм, а также выявление его использования в правоприменительной практике.

Этап, место и период исследования. Настоящее диссертационное исследование охватывает три этапа развития обычаев гражданского оборота: 1) связь обычаев гражданского оборота с источниками мусульманского права и иными правовыми системами; 2) развитие обычаев гражданского оборота в советском Таджикистане; 3) развитие обычаев гражданского оборота в период независимости Республики Таджикистан.

В диссертационном исследовании анализируется и изучается становление и развитие обычаев в гражданском обороте на территории Таджикистана и зарубежных стран. Также проведен сравнительно-правовой анализ законодательства Республики Таджикистан с законодательствами зарубежных стран и международными правовыми актами, выявлены пути и методы решения проблемы определения и сущности обычаев в гражданском обороте. Период диссертационного исследования охватывает 2019-2023 годы.

Теоретическая основа исследования. Теоретической основой исследования являются дореволюционные научные труды российских учёных, а также труды советских, российских, зарубежных и отечественных ученых: М.М. Агаркова, Н.Г. Александрова, С.С. Алексева, М.И. Брагинского, С.И. Вилиланского, В.В. Витрянского, С.А. Галунского, Д.М. Генкина, И.Н. Грязина, Д.В. Дождева, С.Л. Зивса, И.С. Зыкин, М.И. Кулагина, Л.А. Лунца, А.Л. Маковского, А.В. Мицкевича, В.С. Нерссесянца, И.Б. Новицкого, Е.Б. Пушуканица, Н. Размовича, Р.Ф. Рамзайцева, М.Г. Розенберга, М.А. Супатаева, Л.С. Явич и другие; зарубежные авторы - Рой Мари, Э.Дж. Аннерса, Дж. Барона, С. Байнбриджа, П. Бута, Б. Виндшайда, Р. Давида, С. Амена, К. Жоффре-Спиноза, Р. Йеринга, Х.Дж. Квеца, Л. Лакурта, Дж. Морандиера, Т. Марезола, Г.Ф. Пухта, Ф.К. Савинного, П. Сандева, К. Звейгера, К. Шмиттоффа, Р.

Штамллера, П. Шустера, Л. Энеккеруса, Д.И. Мейера, В.В. Чиркин, В.И. Леонтовича, О. Мекка, Н. Штыкова, Ф.Т. Селюкова и отечественные ученые – О.У. Усмонова, Ф.Т. Тахирова, М. Муллаева, В.А. Ойгензихта, Ш.Т. Тагайназарова, М.З. Рахимзода, М.А. Махмудзода, Р.Ш. Шарофзода, Ю. Якубова, И.Х. Бободжонзода, А.Г. Холикзода, Ш.К. Гаурзода, К.Ш. Курбонова, А.В. Золотухина, Д.Ш. Сангинова, Ф.С. Сулаймонова, Н.А. Кодирова, А.М. Мирзоева и др.

Методологические основы исследования. Методологическую основу диссертации составляют общенаучные и специальные методы, такие как диалектический, эмпирический и логический, формально-юридический, сравнительно-правовой, историко-правовой и другие методы.

Диалектический метод позволило изучать вопросы возникновения и развитие обычаев в гражданском обороте в период развития государства таджиков, а также определить особенности обычаев и их воплощение в жизнь народов. В диссертационного исследования также использовались эмпирические и логические методы исследования, которые позволили получить достоверные сведения об использовании обычаев в той или иной местности или группе людей.

С точки зрения формально-юридического методом обычая рассматриваются как социальные нормы, направленные на урегулирование определенных отношений в гражданском обороте.

Сравнительно-правовым методом изучено значение обычаев в законодательстве РТ и зарубежных нормативных правовых актах, а также в сравнении с международными правовыми актами. Историко-правовой метод позволил изучить возникновение и становление обычаев в гражданском обороте на разных этапах развития права в историческом Таджикистане.

Эмпирическая основа. Эмпирическую основу диссертационного исследования составляют положения исторических памятников обычаев в гражданском праве, Конституция Республики Таджикистан, нормы Гражданского кодекса Республики Таджикистан, в которых говорится об обычаях делового оборота и иных правовых обычаях, положения Семейного кодекса Республики Таджикистан, Экономического процессуального кодекса Республики Таджикистан, Гражданского процессуального кодекса Республики Таджикистан и Закона РТ «О международном коммерческом арбитраже», Закона РТ «О третейских судах», постановления Пленума Верховного суда РТ и Высшего экономического суда РТ, правила ИНКО-ТЕРМС, Принципы международных договоров УНИДРУА, единые правила МТП и других неофициально кодифицированных источников в со-

отношении обычаев международной торговли, а также международно-правовые акты.

Научная новизна исследования. Новизна исследования состоит в том, что это одно из первых исследований в Республике Таджикистан, в котором рассматриваются вопросы и проблемы правовых обычаев гражданского оборота. Эта диссертация представляет собой комплексное исследование обычаев гражданского оборота, в основном сосредоточенное на имущественном обороте.

В диссертации определены основные черты гражданских обычаев, классифицируются способы выражения обычного права и выражены новые представления о соотношении обычаев гражданского оборота с другими социальными нормами, а также с положениями законодательства. Представлены предложения по совершенствованию законодательства РТ.

К защите представляются следующие научные положения, которые составляют новизну диссертационного исследования:

1. Понятие обычного права как нормы закона в его регулярном использовании выражается неопределенным числом участников гражданского оборота.

Обобщение признаков гражданско-правовых обычаев позволяет нам сделать вывод о том что это правовые нормы, соответствующие нравственным нормам и действующие в социальной группы или сообществ и возникшие в определенной человеческой жизненной сфере и существующие в многократной повторение определенных поведения участников гражданского оборота, которые стали обязательными, и обеспеченных общественным принуждением.

2. Определено, что обычай в отличие от других социальных норм и права, не требует письменной формы, т.е. его внешнее выражение - это обычные правила поведения круга неопределенных лиц, неразрывно связанных отношениями, которые регулируют действия участников гражданского оборота.

3. По мнению автора, обычаи гражданского оборота можно классифицировать с теоретической и практической точки зрения следующим образом:

- по документальной зафиксированности;
- по территории применения и действия ;
- по форме выражения в правовых нормах.

По этим основаниям автор отмечает, что в законодательстве Республики Таджикистан отсутствует понятие традиции делового оборота. В соответствии с содержанием ст. 5 ГК РТ нельзя определить понятие обычаев гражданского оборота. По признаку их регистрации в документах автор

отличает обычаи гражданского оборота от обычаев, зафиксированных в документах, и незарегистрированных. По мнению автора, важно классифицировать обычаи гражданского оборота на основе их регистрации в документах.

По мнению исследователя, также важна классификация обычаев гражданского оборота по кругу их применения (территории) и по форме выражения их в правовых нормах.

Автор отмечает, что классификация обычаи даёт возможность распределить обычаев по определенным признакам. Классификация обычаев даёт возможность рационально использовать эти нормы при разрешении споров, связанных с использованием гражданско-правовых обычаев.

4. Утверждается, что обычаи не имеют определенного автора и являются продуктом коллективной деятельности. Творцы норм обычного права, т.е. народы проживающие на определенных территориях, и их поведение составляет обычай, которые должны действовать как субъекты гражданского оборота, к которым они принадлежат.

5 Доказано, что использование обычаев, указанные в нормах гражданского законодательства РТ, нельзя признавать формой применения нормы обычного права, т.к. законодатель ссылается на обычай, который в конечном итоге должен соблюдаться, он теряет свою привычку и становится нормой закона. В случаях, когда законом предусмотрена абстрактная возможность использования обычая в имущественных отношениях без указания конкретных норм правового обычая (статья 5 Гражданского кодекса Республики Таджикистан), заранее не ясно, какая норма разрешена среди других правил, предусматривающихся на практике. То, что обычай превращается в норму права когда суд признает его, что правоприменитель создает право, а не применяет на практике правила поведения правового характера. В этом случае судебный прецедент в полном объеме обретаёт элементы обычая.

6. Диссертант сделал вывод, что сферу применения обычая необходимо расширить в гражданском обороте. Также, в рамках допустимого регулирования, целесообразно развивать круг гражданско-правовых обычаев, в области которых участники гражданского оборота могут создавать правила поведения и по своей воле выбирать правила поведения. Законодательство, в иных случаях ограничивая волеизъявления субъектов гражданского правоотношения, предусматривает условия, в которых использование обычаев не разрешается.

7. Делается вывод, что необходимо пересмотреть положения норм ч. 2 ст. 489 ГК РТ в случаях, когда в договоре не содержится отсылка к примерным условиям, и такие примерные условия применяются к отношениям

ям сторон в качестве обычаев делового оборота, если они отвечают требованиям, установленным ст. 5 и частью 6 статьи 483 данного Кодекса.

Сущность метода санкционирования в гражданском обороте и противоречия ожидания субъектов гражданских правоотношений и необходимость их понимания не даёт преимущества диспозитивной нормы над обычаем. Определение места обычаев считается более приемлемым, чем диспозитивная норма в системе регулирования сделок в гражданском обороте.

8. По мнению автора, свидетельство существования общепринятого обычного права может быть исключением. Можно сделать вывод о том, что в таких случаях бремя доказывания существования и содержания обычая возлагается на лицо, чьи интересы затронуты. Неуказание на признаки норм обычая при его применения во времени, пространстве и определенным кругом лиц, вызывает определенные трудности его отличие от других социальных норм, применяется ли оно в какой-либо конкретной области имущественных отношений устоявлено ли обычные правило поведения, и его практика продолжается или нет?

9. Диссертант сделал вывод, что существует неофициальная кодификация международной торговой практики и она может включаться в толкование международной торговой практики для единого правоприменения или может, применяет метод отражения международной торговой практики путем обобщения и документирования, а также для признания ее международным торговым сообществом.

10. Автор отмечает, что в процессе правоприменения обычаи международной торговли выполняют задачу нормативного регулирования трансграничных торговых отношений и восполнения пробелов в международных договорах, а также для определения прав, применимых в определенных сферах торговли.

По результатам проведенного исследования предложено внесенные изменения и дополнения в законодательство РТ.

Теоретическая и практическая значимость исследования. В настоящей диссертации впервые подробно проанализированы и изучены вопросы обычаи в гражданском обороте. Выводы и рекомендации, полученные в результате научного исследования, могут быть использованы в дальнейших исследованиях по вопросам, связанным с использованием обычаев в гражданском обороте. Выводы и рекомендации, изложенные в диссертации, направлены на формирование и развитие института обычаев в РТ.

Представленные диссертантом в исследовании рекомендации и предложения по повышению правовой роли обычаев в регулировании

и разрешении гражданских правоотношений могут быть использованы в законодательстве и практике. Также материалы, выводы и рекомендации, приведенные в диссертации, можно использовать в преподавании теории государства и права, гражданского права, гражданского и экономического процессуального права, а также в институтах альтернативных способов разрешения споров, таких как третейские суды и арбитражное производство, при написании диссертаций, научных монографий и пособий, дипломных, магистерских, курсовых работ по указанной теме.

Степень достоверности результатов. Достоверность результатов исследований основана на объективном и всестороннем анализе теоретических и практических исследований, связанных с различными аспектами обычаев в гражданском обороте, анализе результатов и выводов, принятых в науке, его определении, разработке теоретических и практических идей и рекомендаций диссертанта, научной новизне и рекомендациях, анализе национального законодательства и законодательства зарубежных государств в области обычаев в гражданском обороте.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Предмет и содержание исследования соответствует паспорту специальности 12.00.03 - Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право, утвержденному Высшей аттестационной комиссией при Президенте РТ.

Личный вклад соискателя учёной степени. Личный вклад автора диссертации подтверждается уровнем научной новизны диссертации, научными пунктами, представленными на защиту, научными статьями, докладами на теоретических семинарах и научных конференциях, а также выражается в разработке проектов положений и поправок. В то же время стиль написания, решение проблем и стиль диссертации отражают личный вклад автора диссертации.

В ходе исследования в диссертации развивалась идея о том, что правовой обычай в гражданско-правовых сделках - это совокупность правовых норм, сформированных в определенной сфере человеческой деятельности, социальной группе или месте в результате многократного повторения определенных форм поведения, носит обязательный характер, подлежит публичному принуждению и используется для регулирования конкретных гражданско-правовых отношений в соответствии с разрешением и в порядке, установленном государством.

Развитое представление об особенностях применения правовых обычаев в регулировании гражданско-правовых отношений является вкладом в развитие гражданских прав Республики Таджикистан.

В диссертации разработан ряд теоретических положений, выводов и рекомендаций по совершенствованию законодательства Республики Таджикистан.

Апробация и применение результатов диссертации. Диссертационная работа подготовлена и обсуждена в отделе частного права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана. Диссертационная работа также обсуждена на заседании Ученого совета Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана и рекомендована к защите.

Положения, выводы и рекомендации, разработанные в ходе научных исследований, нашли отражение в 7 учебных изданиях, 15 научных статьях, 7 из которых опубликованы в научных журналах, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан.

Различные аспекты диссертационного исследования отражены в выступлениях автора на научно-практических конференциях:

- Научно-практическая конференция «Роль национального единства в развитии государственности и развитии законодательства в республике» прошла в Национальном центре законодательства при Президенте Республики Таджикистан. – доклад на тему: «Одатҳои муомилоти граждони дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». Душанбе: 2018;

- VII Международная научно-практическая конференция «Национальная правовая система Республики Таджикистан и стран СНГ: анализ тенденций и перспектив развития», посвященная 25-летию Конституции Республики Таджикистан. – доклад на тему: «Роль обычаев в регулировании имущественных отношений». Душанбе, 2020;

- Республиканская научно-теоретическая конференция, посвященная 25-летию Народного Единства на тему «Эффективность правоприменения как фактор укрепления законности и правопорядка». – доклад на тему: «Масъалаҳои назариявии татбиқи одатҳои Ҷангоми танзими муносибатҳои граждони», Национальная академия наук Таджикистана. Душанбе, 2022;

-III Международная научно-практическая конференция «Право и экономика: актуальные вопросы хозяйственного права и информационной безопасности». – доклад на тему: «Гражданско-правовые проблемы соотношения обычаев с иными общественными нормами в регулировании правоотношений». Душанбе, 2023.

- II Международная научно-практическая конференция на тему: «Юридическая наука и практика», посвященная Дню таджикской науки. –

доклад на тему: «Роль обычаев гражданского оборота при регулировании международных торговых отношений», г. Душанбе, 29 апреля 2023 года;

Публикации по теме диссертации. Относительно темы диссертации, ее содержание и сущность соискатель отразил в 5 учебных пособиях, 15 научных статьях, 7 из которых были опубликованы в журналах, рецензируемых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан и 8 из которых были опубликованы в других изданиях.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав и восьми подразделов, заключения и списка использованной литературы. Общий объем диссертации 199 страницы.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Во **введение** исследование автором дано актуальность исследование, степень изученности научной работы, объект, цель и задачи диссертации, эмпирические основы научной темы, теоретические и методологические основы темы, новизна и положения, вынесенные на защиту, теоретическая значимость и практическая применимость работы, степень достоверности результатов, апробация и применение исследований и др.

Первая глава работы - «**Правовая природа обычаев в гражданском обороте**» включает в себе четыре подраздела.

В первом параграфе первой главы - «**Эволюция обычаев в гражданском обороте**», автор диссертации с учетом научной литературы и гражданского законодательства считает невозможным изучение природы, понятия и сущности обычая в гражданских отношениях без анализа его происхождения. Он отмечает, что обычаи были признаны древнейшим источником права. Вначале человек интересовался не только конструированием предметов материального мира, но и накоплением духовных ценностей. Перейдя к форме сосуществования в сообществе и отказавшись от законов природы, человек обнаружил необходимость создания искусственных правил для регулирования отношений между ним и другими людьми внутри и вне общества. Поэтому необходимо предпринять определенные действия, которые зависят от этого. Обычаи побуждают человека поддерживать общее благо и рассматриваются как важный шаг в формировании человеческого начала в человеческих существах как естественных существах.

По мнению автора, самые старинные правила поведения людей, то есть их отношений друг с другом, - это обычаи.

Самым простым правилом среди них было табу, а термин «табу» возник еще в полинезийский период, а в доклассовом обществе это была

система запретительных правил, нарушение которых под угрозой наказания запрещалось чрезвычайными силами. Изучив историческую подоплеку феномена «запретительных норм», ученые пришли к вполне обоснованному выводу, что «запретительные нормы» возникли при формировании догосударственного общества и, по мнению исследователей, естественного общества (догосударственного общества), могут иметь нормы, значения и ценности, лежат внутри каждого из своих представителей и представляют интересы членов общества в целом (Ромашов Р.А., Сорокин П.А.).

Диссертант сделал вывод, что обычаи табу наиболее тесно связаны с инстинктами, и поэтому люди практикуют их с древних времен до наших дней, не понимая их сути. Обычаи регулировали самые важные аспекты жизни людей, даже порядок распределения пищи среди членов общества, и обеспечивали самое главное - существование общества. Обычаи установили стереотипы поведения, то есть традиции, в соответствии с которыми человек действует без анализа других возможных способов решения проблемы, и они являются мерой принадлежности человека к определенной группе и обществу.

Изучая обычное право горных таджиков, автор обращает внимание на похожее явление, которое использовалось горными таджиками как общее название народного обычая, имеющего арабские корни и употребляемого в мусульманских странах. Горцы называли обычай на своем родном языке, в том числе чеченцы называли свой правовой обычай эдил, а осетины - ардау, а осетинское исправление ардау аналогично латинскому термину *ordo* и французскому термину *l'ordre* или древнерусскому термину *ряд*, что означает правило, имел арийские корни, и, согласно древнерусским памятникам, «ряд» означал «обычай». По мнению ученых, термин «обычай» используется горными таджиками в разных смыслах, а слово «*садат*» - это арабское слово, означающее «одат» (Тахиров Ф.Т.)). Автор подчеркивает, что его юридический смысл важнее, а термины «обычай» и «обычное право» не являются синонимами. Термин «обычай» шире, чем термин «обычное право».

Автор отмечает, что до приобретения независимости на территории РТ не применялось нормы обычаев. Сейчас, несмотря на тенденцию законодательства, положение обычаев не утратило своей роли как источника права. В большинстве стран юридические обычаи широко используются при регулировании предпринимательских и торговых отношений.

Второй подраздел первой главы озаглавлен «Понятие обычая в гражданском обороте», в котором изучаются и оцениваются взгляды ученых в разное время.

В результате изучения и оценки взглядов ученых и исторических документов автор утверждает, что обычаи в гражданском обороте - это правовые нормы, которые соответствуют нравственным нормам в определенной области жизнедеятельности человека, другие социальные группы или места в итоге многократного повторения поведения, они формируются, являются обязательными для субъектов гражданского оборота, наделены механизмом общественного принуждения и являются основанием для регулирования определенных общественных отношений в соответствии с разрешением и установленным государством. По мнению автора, обычай может быть источником права, если он отвечает следующим условиям: а) он должен иметь юридическую необходимость, потому что никакая другая необходимость не может создать права; б) юридическая необходимость должна неоднократно возникать на практике и соблюдаться в течение определенного времени; в) юридическая необходимость всегда должна быть выражена в одной и той же форме, иначе возникновение обычая невозможно; г) обычаи должны соответствовать нормам нравственности.

Автор определяет, что понятие «обычаи делового оборота», данное в статье 5 ГК РФ, содержит очень широкое положение «правила поведения, которые широко применяются в какой-либо области предпринимательства». Учитывая, что нормы обычного права носят индивидуальный характер, невозможно определить объем термина «широко используемый» после статьи 5. Поэтому он предлагает определять понятие «обычаи делового оборота» в соответствии с изложенной выше концепцией обычного права. Кроме того, по мнению автора, статья 5 ГК РФ не может предусмотреть включения только обычаи делового оборота, поскольку понятие «обычаи» также дано в предмете гражданско-правового регулирования.

Поэтому автор предлагает изменить название и содержание статьи 5 ГК РФ на «Правовой обычай в гражданском обороте». По мнению автора, если статья 5 ГК РФ будет выражена таким образом, то можно будет использовать ее в регулировании гражданско-правовых отношений не только в обычаях делового оборота, но и в обычаях других видов гражданско-правового оборота.

Третий подраздел первой главы называется «Соотношение обычаев с другими социальными нормами», в котором изучаются и рассматриваются вопросы соотношения обычаев с другими социальными нормами, включая традиции.

В результате изучения взглядов ученых автор делает вывод, что в теории права нет единого мнения о соотношении обычаев и традиций как средства социального регулирования. Автор придерживается позиции ука-

занных ученых, которые выделяют следующие соотношения обычаев и традиций: во-первых, в их разновидности; во-вторых, в их общности; в-третьих, в их отличительных чертах.

По этим основаниям диссертант считает, что существует три вида взаимоотношений обычаев и традиций. 1). Автор считает, что в отличие от традиций обычаи определяют правила поведения в конкретных моментах жизнедеятельности и не обращают внимания на психологические качества человека.

2). По мнению автора, различия в обычаях и традициях отражаются не в их ментальности, а в особенностях общественных отношений, которые являются механизмом обеспечения их устойчивости и повторяемости.

3). Обычаи и традиции различаются также по своему нравственному воздействию на людей. Автор также утверждает, что обычаи формируют правила многократного использования поведения, а традиции - это сложные привычки определенного действия.

Поэтому автор отмечает, что традиции в отличие от обычаев являются средством формирования и передачи психологических качеств, необходимых для нормального существования сложных социальных отношений.

Четвертый подраздел первой главы озаглавлен «**Классификация обычаев гражданского оборота**», где проанализировано разнообразие классификации обычаев.

Обычаи в зависимости от их разновидности можно классифицировать следующим образом:

- предусмотренные в документах;
- по применению в определенной территории;
- по форме выражения в правовых нормах.

По этим основаниям автор отмечает, что в законодательстве Республики Таджикистан отсутствует понятие традиции делового оборота. В соответствии с содержанием ст. 5 ГК РТ нельзя определить понятие обычаев гражданского оборота. По признаку их регистрации в документах автор отличает обычаи гражданского оборота от обычаев, зафиксированных в документах, и незарегистрированных. По мнению автора, важно классифицировать обычаи гражданского оборота на основе их регистрации в документах.

По мнению исследователя, также важна классификация обычаев гражданского оборота по кругу их применения (территории) и по форме выражения их в правовых нормах.

Автор отмечает, что классификация обычаев даёт возможность распределить обычаи по категориям. Это касается, прежде всего, разрешения споров, связанных с использованием гражданско-правовых обычаев.

Вторая глава диссертации «Использование и санкционирование обычаев в гражданском обороте» состоит из двух подразделов.

Первый подраздел второй главы озаглавлен **«Способы выражения и применения обычаев в гражданском обороте»**, в котором рассматриваются использование и формы выражения обычаев. Автор отмечает, что необходимо предусмотреть несколько форм выражения норм обычного права. Во-первых, в договоре или соглашением сторон гражданско-правовых отношений, в форме пословиц или поговорок, обзоров и выводов, данных в суде о местных обычаях, является указанием на старых крестьян, отвечающих на запрос, какого-либо отдельного исследователя или комиссии, занимающейся изучением местных обычаев, обзоров и заметок туристов и тому подобного.

Также к первой группе средств выражения обычного права относятся своды обычаев и правил, например, Свод правил в международном частном праве.

Во-вторых, судебные способы выражения обычного права. Судебные способы осуществляются по-разному в зависимости от принадлежности государства к определенным правовым семьям (романо-германский и англосаксонский) соответственно судебное решение не признается, а судебные прецеденты признаются источником права.

В правовой системе РТ судебный прецедент не признается источником права, хотя исторически имеет тенденцию быть в направлении романо-германской правовой системы.

Автор отмечает, что при рассмотрении дела с участием иностранного элемента по существующих судебной практики необходимо бремя доказанности существования обычаев возложено на сторон. Например, в ч. 3 ст. 43 Закона РТ «О МКА» арбитраж принимает решение, руководствуясь условиями договора и с учетом коммерческих обычаев, применимых к данной сделке.

Автор отмечает, что с внесением изменений и дополнений в ЭПК Республики Таджикистан и ГПК Республики Таджикистан будет накоплен опыт использования обычаи делового оборота и иных правовых обычаев применительно к гражданско-правовым отношениям. В настоящее время судебные решения в основном ссылаются на статьи Гражданского кодекса Республики Таджикистан, допускающие использование традиций делового оборота. Однако можно привести в пример использование законодательства о рекламе, которое отражает традицию делового оборота.

Второй подраздел второй главы озаглавлен «Проблемы санкционирования обычаев в гражданском обороте» и рассматривает процедуру разрешения обычаев в гражданском обороте. Автор отмечает, что в Таджикистане регулирование правовых обычаев утратило свои позиции в советское время, но после обретения независимости и с принятием Гражданского и Семейного кодексов и других законов учитываются нормы обычаев.

Что касается допустимости обычаев в юриспруденции, автор выделяет четыре момента: а) разрешение как государственное санкционирование; б) разрешение как государственное признание; в) разрешение как средство обеспечения обычаев посредством государственного принуждения; г) разрешение как способ государственного укрепления обычаев.

Таким образом, все вышеперечисленные методы разрешения обычаев, даже международных обычаев, практикуются государствами. Одним из видов разрешений, основанных на законодательстве, являются содержание ст. 5 ГК РТ «Обычаи делового оборота», которая предусматривает:

«1. Обычаем делового оборота признается сложившееся и широко применяемое в какой-либо сфере предпринимательской деятельности правило поведения, не предусмотренное законодательством, независимо от того, зафиксировано ли оно в каком-либо документе. 2. Обычаи делового оборота, противоречащие обязательным для участников соответствующего отношения положениям законодательного акта или договора, не применяются». В ст. 20 ГК РТ «Имя физического лица» также включают аналогичную норму: «1. Физическое лицо приобретает и осуществляет права и обязанности под своим именем. Если законодательством не предусмотрено иное, под именем физического лица понимается фамилия, имя и если имеется - отчество».

Надо подчеркнуть, что разрешение по закону обычно делится на два подтипа. Первый - это непосредственное разрешение на основании законодательства. Это в таком случае, что если в Конституции или других законах существует норма, ссылающаяся на обычаи, или если законодательство предусматривает использование обычаев в определенных отраслях права. Второй подпункт - косвенное разрешение по закону - появляется только в случае прямой ссылки на конкретную норму нормативного правового акта, определяющую применение норм обычного права.

Еще одна форма государственного разрешения обычаев - это правоприменение. Иногда суды используют нормы обычаев при рассмотрении тех или иных споров между гражданами и юридическими лицами. Санкционирование обычаев в современном Таджикистане считается возможным в ходе судебной и экономической практики, если решения Конститу-

ционного суда, Верховного Суда, Высшего экономического суда Республики Таджикистан признаны правовыми источниками, имеющими обязательную силу.

Принимая во внимание вышеизложенное, автор выделяет субъекты обычного санкционирования на государство через законодательную, исполнительную и судебную ветви власти, на стороны договора и иные организации.

Третья глава диссертации «Понятие и сущность обычаев в международном гражданском обороте» состоит из двух подразделов. **Первый подраздел главы 3 озаглавлен «Обычаи делового оборота как разновидность отношений в международном гражданском обороте»** и посвящен развитию обычаев в международной торговле. Автор отмечает, что при анализе международного частного права рассматривается понятие «применимое право», которое включает в себя право конкретного государства и право регулирования договорных отношений, а также международную торговую практику, это своевременные и необходимые правила поведения.

Исследователь отмечает, что в ст. VII Женевской конвенции о МКА предусмотрено, что стороны могут по своему усмотрению и взаимному согласию определять право, которое арбитраж будет применять для разрешения спора в международных торговых отношениях. Если применимое право не определено сторонами, арбитры должны применять определенные нормы коллизионного права. Арбитры всегда могут применять условия договора и обычаи гражданского оборота. Например, в соответствии со ст. 43 Закона РТ «О МКА»: 1). Арбитраж разрешает спор в соответствии с такими нормами права, которые стороны избрали в качестве применимых к существу спора. Любое указание на право или систему права какого-либо государства должно толковаться как непосредственно отсылающее к материальному праву этого государства, а не к его коллизионным нормам. 2). При отсутствии какого-либо указания сторон арбитраж применяет право, определенное в соответствии с коллизионными нормами, которые он считает применимыми. 3). Во всех случаях арбитраж принимает решение в соответствии с условиями договора и с учетом торговых обычаев, применимых к данной сделке.

Определено, что положений ст. VII Женевской конвенции о внешне-торговом арбитраже, ст. 43 Закона РТ «О МКА» и ст. 28 Типового закона ЮНСИТРАЛ о МКА не являются единственным случаем для применения обычаев в международной торговле в отношении условий договора.

Проанализировав арбитражных регламентов, автор рассматривает применение обычаев в случаях, если: - установлено требования при-

менение обычаев; - неустановленные требования применение обычаев и не ограничивают руководство коммерческими обычаями. В результате практически все арбитражные правила учитывают международные торговые обычаи при вынесении решений судами.

Такая позиция свидетельствует о том, что обычаи в международной торговле имеют юридическую силу в соответствии с законом, и встречаются перемещение обычаев к регулированию международных договоров и в официальные источники права.

Второй подраздел третьей главы называется «**Юридическая природа обычаев гражданского оборота в международной торговле**» и посвящается обычаям в международных торговых отношениях. На основе анализа практики и природы обычаев в международной торговле автор выделяет два понятия рассматриваемого явления.

Первое понятие - традиционная концепция обычаев, которую обозначают М.М. Богуславский, Г.К. Дмитриева, В.П. Звеков, И.С. Зыкин, Т.Н. Нешатаева, Л.А. Лунц, Д.Ф. Рамзайцев и др; Вторая группа учёных - М.Г. Розенберг, Н.Г. Вилкова, В.А. Мусин не дают понятия обычаев в международном гражданском обороте, а лишь перечисляют признаки обычаев на примерах из международной практики. Е.А. Шекин, В.А. Канашевский, Н.Ю. Ерпылева указывают на особую роль обычаев в международных торговых отношениях.

Учитывая доминирующей торговый статус Ганзы, исследователь приводит в качестве примера широко распространенную торговую практику итальянских городов, добавляя, что город «хотел все торговые практики или обычаи в своих международных торговых отношениях сделать обязательными для всех участников договора», вместо этого он прибыл в Англию, что привело к «англичанизации» международных торговых обычаев.

ВЫВОДЫ

В **заключении** излагаются основные выводы из проведенного исследования и наиболее значимые научно-практические предложения:

1) понятие обычного права как нормы закона в его регулярном использовании выражается неопределенным числом участников гражданского оборота. Обобщение признаков гражданско-правовых обычаев позволяет нам сделать вывод о том что это правовые нормы, соответствующие нравственными нормамы и действующие в социальной группы или сообществ и возникшие в определенной человеческой жизненной сфере и существующие в многократной повторение определенных поведения участников гражданского оборота, которые стали обязательными, и обеспеченных общественным принуждением. [1–А];

2) автор приходит к следующему выводу, что обычаи, в отличие от других источников гражданского права, не требуют фиксированности в письменной форме. [2–А];

3) диссертант отмечает, что неписаная форма обычаев позволяет различать ее от стандартных условий договоров и аналогичных правил, которые часто используются в гражданском обороте и доступны только письменно [2–А];

4) обычаи в гражданском праве можно классифицировать по нескольким признакам. С научной и практической точки зрения наиболее важная классификация обычаев в гражданском обороте выглядит следующим образом:

- по регистрации в документах;
- по сфере применения (использованию);
- по типу выраженных в них правовых норм [3–А];

5) обосновывается, что обычаи создаются народом и не имеют определенного автора и являются правотворчеством народа. Обычное право, которое основывается на обычаях народа, лица участвуют только как субъект гражданского права [5–А];

6) автор отмечает, что указание на обычаи, предусмотренные в гражданском законодательстве, не является основанием для разрешения применения обычного права. Если положение закона относится к обычаю, который в конечном итоге должен соблюдаться, он теряет свою обычай и становится нормой законодательства [2–А];

7) предлагается расширить сферу применения обычаев. В рамках допустимого регулирования целесообразно развивать обычаи гражданского права, в контексте которых участники гражданского оборота могут по своей воле выбирать или создавать правила поведения. Закон в этом случае следует обобщить в отрицательном определении области применения обычного права посредством императивных норм [5–А];

8) диссертант предлагает внести изменение в ст. 489 ГК РТ, в которой предусмотрены примерные условия договора. Примерные условия договора не могут выступать в качестве обычаев. [1–А];

9) обосновывается, что обязанность доказать существование обычая является обязанностью заинтересованного лица. Доказательство существования нормы обычного права может быть исключением [3–А];

10) обосновывается, что обычай гражданского оборота как источник права основан на «действительности доказательств», то есть в результате повторения обычного и единообразного поведения.

По мнению автора, свидетельство существования общепринятого обычного права может быть исключением. Можно сделать вывод о том,

что в таких случаях бремя доказывания существования и содержания обычая возлагается на лицо, чьи интересы затронуты. Неуказание на признаки норм обычая при его применения во времени, пространстве и определенным кругом лиц, вызывает определенные трудности его отличие от других социальных норм, применяется ли оно в какой-либо конкретной области имущественных отношений уstonовлено ли обычные правило поведения, и его практика продолжается или нет [5–А];

11) диссертант сделал вывод, что существует неофициальная кодификация международной торговой практики, и она может включать в толкование международной торговой практики для единого правоприменения или может применять метод отражения международной торговой практики путем обобщения и документирования, а также для признания ее международным торговым сообществом [4–А];

12) автор отмечает, что в процессе правоприменения обычая международной торговли выполняют задачу нормативного регулирования трансграничных торговых отношений и восполнения пробелов в международных договорах, а также для определения прав, применимых в определенных сферах торговли [2–А, 3–А].

Также в заключение работы предложено рекомендации по практическому использованию результатов диссертационного исследования.

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ПРИМЕНЕНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЙ

В результаты проведенного исследования предложена рекомендации по совершенствования гражданского, гражданско-процессуального и экономическо-процессуального законодательства Республики Таджикистан:

1. Ст. 5 ГК РТ изложить в следующей редакции:

«Статья 5. Правовой обычай в гражданском обороте

В гражданском обороте правовые обычаи признается, если они не предусмотрены нормами закона и не противоречащие положениям закона, договора и основам нравственности и направлено для регулирования и применения в определенных гражданско-паравовых отношениях.». [1–А], [2–А], [3–А].

2. Части 4, 5 и 6 ст. 483 ГК РТ изложить в новой редакции:

«4. Условия договора определяются по усмотрению сторон, кроме случаев, когда содержание соответствующего условия предусмотрено законом или иными нормативно-правовыми актами. В случаях, когда условие договора предусмотрено нормативно-правовыми актами, если соглашением сторон не установлено иное, стороны могут своим соглашением исключить или изменить данное условие. [1–А].

5. Если условие договора не определено сторонами, соответствующие условия определяются обычаями гражданского оборота».

3. Дополнить ЭПК РТ ст. 13¹ следующего содержания:

«Статья 13¹. Применение обычаев делового оборота

1. Суд применяет правила поведения, которые не предусмотрены законодательством и широко применяются в любой сфере предпринимательской деятельности (обычаи делового оборота).

2. Обычай делового оборота не применяется, если он противоречит положениям законодательства или договора, обязательным для сторон.

3. Если содержание обычая делового оборота, которая неясна суду, обязанность доказывать его действительности может быть возложена на стороны. Несмотря на представление доказательства стороной, суд по своей инициативе имеет право использовать всю другую информацию, определяющую содержание обычаев делового оборота» [5–А].

4. Дополнить ГПК ст. 12¹ следующего содержания:

«Статья 12¹. Применение обычаев гражданского оборота

1. Суд применяет правила поведения, которые не предусмотрены законодательством и широко применяются в любой сфере гражданского оборота (обычаи).

2. Обычай гражданского оборота не применяется, если он противоречит положениям законодательства или договора, обязательным для сторон.

3. Если содержание обычая делового оборота, которая неясна суду, обязанность доказывать его действительности может быть возложена на сторону. Несмотря на представление доказательства стороной, суд по своей инициативе имеет право использовать всю другую информацию, определяющую содержание обычаев делового оборота» [5–А].

ПЕРЕЧЕНЬ АВТОРСКИХ ПУБЛИКАЦИЙ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

I. Статьи, опубликованные в рецензируемых научных журналах, входящих в перечень Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан

[1–А]. Анушервони И. Одатҳои муомилоти граждони дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Мағн] / И. Анушервони // Маҷаллаи Академияи ҳуқуқӣ Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2018. - №3 (27). – С. 87-90. ISSN 2305-0535.

[2–А]. Анушервони И. Обычаи в гражданском обороте: постановка проблемы. [Текст] / Анушервони И. // Журнал «Правовая жизнь» Юриди-

сеский факультет Таджикского национального университета. – 2018. – №4 (24) – С. 260-271. ISSN 2307 – 5198.

[3–А]. Анушервони И. Правовая природа и понятие обычаев в современном гражданском обороте. [Текст] / Анушервони И. // Журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2019. – №1 (26) – С. 188-203. ISSN 2307 – 5198.

[4–А]. Анушервони И. Правовая система Республики Таджикистан в годы государственной независимости. [Текст] / Анушервони И., И.Х. Бободжонзода // Журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2019. №1 (27). – С. 21-39. ISSN 2307 – 5198.

[5–А]. Анушервони И. Роль обычаев в регулировании имущественных отношений. [Текст] / Анушервони И. // Научно-информационный журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2020. – №2 (30). – С. 236-246. ISSN 2307 – 5198.

[6–А]. Анушервони И., Нуров Х.П. Историко – правовые основы развития правоотношений в сфере научно-технической деятельности в современном Таджикистане. [Текст] / Анушервони И., Х.П. Нуров // Журнал «Законодательства» Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан – 2018. –№3 (31). – С. 26-30. ISSN 2410-2903.

[7–А]. Анушервони И. Проблемаи татбиқи одатҳои ҳуқуқӣ ҳамаҷун сарчашмаи ҳуқуқ: таҳлили назариявӣ ҳуқуқӣ. [Матн] / Анушервони И. М.З. Раҳимзода, // Маҷалаи илмӣ-амалии Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон Факултети ҳуқуқшиносӣи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2022. – №4 (28). – С.123-137. ISSN 2414 9217.

II. Учебное пособие

[8–А]. Анушервони И., Раҳимзода М.З., Маҳмадшоев Ф.А., Нуров Ҳ.П., Ромиз Қ., Саидзода М.Ш., Ҳамроқулзода Б.А. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи муҳочираг” [Матн] / Анушервони И., М.З. Раҳимзода, Ф.А., Маҳмадшоев, Ҳ.П. Нуров, Ромиз Қ., М.Ш. Саидзода, Б.А. Ҳамроқулзода. Зери таҳрири Узви вобастаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон, Раҳимзода Маҳмад Забир.- Душанбе: МДМТ. – 2017. – С.65-79, 97-98. ISBN 978-99975-985-5-4.

[9–А]. Анушервони И., Бобочонзода И.Ҳ. Саидзода М.Ш., Ҳамроқулзода Б.А. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи хифзи ҳуқуқи кӯдак” [Матн] / Анушервони И., И.Ҳ. Бобочонзода, М.Ш.

Саидзода, Б.А. Ҳамроқулзода. Зери таҳрири Раиси Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Шермуҳмад Шоҳиён, - Душанбе: ЭР-граф. – 300 сах. ISBN 978-99975-50-70-5

[10–А]. Анушервони И., Маҳмадшозода Ф.А., Исмоилова М.И., Назаров Д.Д., Меликов У.А., Зарифов У. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯрварӣ дар оила» [Матн] / Анушервони И., Ф.А. Маҳмадшозода, М.И. Исмоилова, Д.Д. Назаров, У.А. Меликов, У.Зарифов. Зери назари Муовини директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ Маҳмадшозода Ф.– Душанбе: ЭР-граф. – 2020. – С.67–77, 125-146. ISBN 978-99975-50-70-5.

[11–А]. Анушервони И., Саидзода И.Х., Баҳриддинзода С. Э., Маҳмадшозода Ф. А., Бобокалонов Ф. М., Пулатов А. С., Табаров Н., Мансурӣ Ш. ва дигарон. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гурезаҳо» [Матн] // Анушервони И., Ф.А. Маҳмадшозода, М.И. Исмоилова, Д.Д. Назаров, У.А. Меликов, У.Зарифов. Зери назари таҳрири Директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Саидзода И.Х. – Душанбе: МДМТ – 2021. – С. 18-25. ISBN 978-99975-985-5-4.

[12–А]. Анушервони И., Саидзода И.Х., Баҳриддинзода С. Э., Маҳмадшозода Ф. А., Бобокалонов Ф. М., Пулатов А. С., Табаров Н., Мансурӣ Ш. ва дигарон. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гаравхона (ломбард)» [Матн] / Анушервони И., И.Х. Саидзода, С.Э.Баҳриддинзода, Ф.А. Маҳмадшозода, Ф.М. Бобокалонов, А.С.Пулатов, Н. Табаров, Ш.Мансурӣ. Зери таҳрири Директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, н.и.х., дотсент Саидзода Иззатулло Ҳабибулло. – Душанбе: ЭР-граф. – 2019. – С. 81-86. ISBN 978-99975-50-70-5.

III. Статъи, оубликованные в других изданиях

[13–А]. Анушервони И. Нурув Ҳ.П. Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузории соҳаи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қонунгузории меҳнати давлатҳои аъзои ИДМ. [Матн] / Анушервони И., Ҳ.П. Нурув // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2017. – №2 (26). – С. 101-116. ISSN 2410-2903.

[14–А]. Анушервони И. Бободжонзода И.Х., Государственная независимость Таджикистана и национальное право. [Текст] / Анушервони И., И.Х. Бободжонзода // Мир политики и социологии. – Санкт-Петербург. – 2018. – №9-10 С.110-129. ISSN 22218-7499.

[15–А]. Анушервони И, Нуров Ҳ.П., Ёров А.А., Проблемы наследственного права в Республике Таджикистан [Текст] / Анушервони И., Ҳ.П. Нуров, А.А. Ёров // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2018. – №1 (29). – С. 38-54. ISSN 2410-2903.

[16–А]. Анушервони И. Проблемаи ҳифзи ҳуқуқҳои истеъмолкунадагон (сайёҳ) дар хизматрасонии сайёҳӣ. Нақши Ваҳдати миллии дар пешрафти давлатдорӣ ва инкишофи қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. (Маҷмӯи мақолаҳои конференция бахшида ба 21-солагии Ваҳдати миллии, соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ). [Матн] / Анушервони И. / Таҳти назари директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент Идизода Ф. Ф. – Душанбе: Нашриёти “Сино”. – 2018. – 186 саҳ. – С. 118-122. ISBN 978-99975-985-5-4.

[17–А]. Анушервони И. Проблемы применения обычаев в гражданском обороте. [Текст] / Анушервони И. / Национальная правовая система Республики Таджикистан и стран СНГ: анализ тенденций и перспектив развития: материалы VII международной научно-практической конференции, посвященной 25- летию Конституции Республики Таджикистан – Душанбе: РТСУ. – 2019.– 630 с. – С. 230-235. УДК 340.

[18–А]. Анушервони И., Шамсиддинзода И.Б. Ҳуқуқи кӯдак ба изҳори фикри худ [Матн] / Анушервони И., И.Б. Шамсиддинзода // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2020. – №4 (40). – С. 48-52. ISSN 2410-2903.

[19–А]. Анушервони И. Бобочонзода И.Х., Одатҳо ҳамчун шакли ҳуқуқ: таҳлили назариявӣ ҳуқуқӣ. [Матн] / Анушервони И., И.Х. Бобочонзода // Асосҳои назариявӣ-меъёрии татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография / коллективи муаллифон; зери таҳрири д.и.х., профессор И.Х. Бобочонзода ва д.и.х., профессор А.Р. Нематов. – Душанбе: МН «Дониш», 2023. – 380 с.

[20–А]. Анушервони И. Проблемаҳои эътирофи одатҳо ҳамчун шакли ҳуқуқ дар ҷаҳолияти қонунгузорӣ ва ҳуқуқтатбиқкунӣ. [Матн] / Анушервони И., И.Х. Бобочонзода // Асосҳои назариявӣ-меъёрии татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография / коллективи муаллифон; зери таҳрири д.и.х., профессор И.Х. Бобочонзода ва д.и.х., профессор А.Р. Нематов. – Душанбе: МН «Дониш», 2023. – 380 с.

АННОТАТСИЯ
ба диссертатсияи Анушервони Исрофил дар мавзӯи:
«Одатҳо дар муомилоти маданӣ»

Калидвожаҳо: одатҳо; одатҳои муомилоти қорӣ; одатҳои ҳуқуқӣ; ҳуқуқи одатӣ; муносибатҳои маданӣ; меъёрҳои иҷтимоӣ; сарчашмаҳои ҳуқуқ; шаклҳои ҳуқуқ; низоми ҳуқуқӣ; таснифи одатҳо; татбиқи одатҳо; иҷозати одатҳо; одатҳои савдои байналмилалӣ.

Диссертатсияи мазкур тадқиқоти маҷмӯии одатҳои муомилоти маданӣ ба ҳисоб рафта, дар илми ҳуқуқи маданӣ мавзӯи мазкур тадқиқоти ягонаи илмӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар диссертатсия қайд гардидааст, ки низоми ҳуқуқии Тоҷикистон чунин як манбаи ҳуқуқро ба монанди одатҳои ҳуқуқӣ дар бар мегирад, ки татбиқи онҳо дар як қатор санадҳои қонунгузорӣ пешбинӣ шудааст. Дар диссертатсия ҳуқуқи одатиро яке аз зухуротҳои қадимтарин дар таърихи инсоният тавсиф намуда, мушкilotи пайдоиш, ташаккул ва рушди онро бисёрҷабҳа меҳисобад ва меъёрҳои онро чун унсурҳои фарҳанги миллӣ дошта, таҳқиқ намуда, хусусиятҳои онро инъикос намудааст. Омӯзиши урфу одатҳо, робитаи онҳо бо дигар сарчашмаҳои ҳуқуқро диссертант барои дарки раванди таърихии пайдоиши ҳуқуқ, инчунин идоми рушди меъёрҳои ҳуқуқӣ аҳамияти муҳим дошта, арзёбӣ намудааст.

Дар тадқиқоти диссертатсионӣ муқаррароти ёдгориҳои таърихии одатҳои ҳуқуқи мадания қадимӣ ва асримиёнагӣ, Конститутсияи ҚТ, меъёрҳои Кодекси мадания ҚТ ва дигар қонунҳо, ки истинод ба одатҳои муомилоти қорӣ ва дигар одатҳои ҳуқуқӣ мекунанд, мавриди омӯзиш қарор дода шуда, муқаррароти Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси муҳофизати иқтисодӣ, Кодекси муҳофизати граждани ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ мавриди таҳқиқ истифода шудаанд.

Дар диссертатсия маводи амалияи судӣ, маълумотҳои омории судҳо, арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ ва дигар сарчашмаҳои истифода намудааст.

Дар диссертатсия хусусиятҳои асосии одатҳои маданӣ аз ҷониби диссертант ҷудо карда шуда, таснифи роҳҳои ифода намудани ҳуқуқи одатӣ таҳия гардида, дар бораи таносуби одатҳои ҳуқуқӣ бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ, инчунин бо меъёрҳои императивӣ ва диспозитивӣ меъёрҳои қонунгузори маданӣ, ақидаҳои нав баён карда шуданд. Дар натиҷаи тадқиқоти гузаронидашуда аз ҷониби диссертант ба ҳимоя пешниҳодҳои мубрам вобаста ба тақмили қонунгузори ҚТ ақидаҳои асоснок ва бозғимод манзур карда шудаанд, ки баҳри рушди муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ мусоидат хоҳанд намуд.

АННОТАЦИЯ
к диссертации Анушервони Исрофила на тему:
«Обычай в гражданском обороте»

Ключевые слова: обычаи; обычаи делового оборота; правовые обычаи; обычное право; гражданские отношения; социальные нормы; источники права; формы права; правовая система; классификация обычаев; применение обычаев; санкционирование обычаев; международные торговые обычаи.

Данная диссертация представляет собой комплексное исследование обычаев гражданского оборота и является единственным научным исследованием в области обычаев гражданского оборота в Республике Таджикистан. В диссертации отмечается, что правовая система Таджикистана включает в себя такой источник права, как правовые обычаи, применение которых предусмотрено некоторыми законодательными актами. Диссертация характеризует обычное право как одно из древнейших явлений в истории человечества, рассматривает проблемы его возникновения, их становления и всестороннего развития, рассматривает его нормы как элементы национальной культуры и отражает его особенности. Изучение обычаев и их взаимосвязи с другими источниками права важно для понимания исторического процесса возникновения права, а также для продолжения развития правовых норм.

В диссертационном исследовании изучаются положения исторических памятников, обычаев древнего и средневекового гражданского права, Конституции Республики Таджикистан, нормы Гражданского кодекса Республики Таджикистан и других законов, касающихся обычаев делового оборота и иных правовых обычаев и в исследовании использовались Семейный кодекс, Экономический процессуальный кодекс, Гражданский процессуальный кодекс Республики Таджикистан и другие нормативные правовые, а также международно-правовые акты.

В диссертации использованы материалы исследования судебной практики, статистические данные судов, международного коммерческого арбитража и другие источники.

В диссертации определены основные черты гражданских обычаев, разработана классификация способов выражения обычного права, высказаны новые идеи о взаимосвязи правовых обычаев с другими социальными нормами, а также с императивными и диспозитивными нормами гражданского права. В результате исследования была подготовлена диссертация, в которой выдвинуты обоснованные и достоверные идеи по совершенствованию законодательства Республики Таджикистан, что будет способствовать развитию гражданско-правовых отношений.

ANNOTATION
to the dissertation to Anushervoni Isrofil:
"Custom in civil circulation"

Keywords: customs; business practices; legal customs; customary law; civil relations; social norms; sources of law; forms of law; legal system; classification of customs; application of customs; sanctioning customs; international trade customs.

This dissertation is a comprehensive study of the customs of civil circulation and is the only scientific research in the field of customs of civil circulation in the Republic of Tajikistan. The dissertation notes that the legal system of Tajikistan includes such a source of law as legal customs, the application of which is provided for by certain legislative acts. The dissertation characterizes customary law as one of the oldest phenomena in the history of mankind, examines the problems of its emergence, their formation and comprehensive development, considers its norms as elements of national culture and reflects its features. The study of customs and their relationship with other sources of law is important for understanding the historical process of the emergence of law, as well as for the continued development of legal norms.

The dissertation research examines the provisions of historical monuments of ancient and medieval civil law, the Constitution of the Republic of Tajikistan, the provisions of the Civil Code of the Republic of Tajikistan and other laws related to customs and other legal customs. The study used the Economic Code, the Civil Procedure Code and other regulatory legal acts, as well as international legal acts.

The dissertation uses materials from the study of judicial practice, statistical data of courts, international commercial arbitration and other sources.

The dissertation defines the main features of civil customs, developed a classification of ways of expressing customary law, put forward new ideas about the relationship of legal customs with other social norms, as well as imperative and dispositive norms of civil law. As a result of the research, a thesis was defended, which provided justified and reliable ideas for improving the legislation of the Republic of Tajikistan, which will contribute to the development of civil law relations.

Ба чоп 13.10.2023 ичозат дода шуд. Андозаи 60x84^{1/16}.
Когази офсет. Чопи офсет. Гарнитураи Times New Roman Tj.
Чузъи чопии шартӣ 3,75.
Теъдоди нашр 100 нусха. Супориши № 178.

ЧДММ “ЭР-граф”.
734036, ш. Душанбе, кӯчаи Р. Набиев, 218.
Тел: (+992 37) 227-39-92. E-mail: rgraph.tj@gmail.com